

Ο ΦΑΝΑΣ ΤΩΝ ΠΙΝΑΚΙΔΩΝ

Νικολάω Βερδελέη μηχανόσυνον

Ἐπὶ τῶν πληροφοριῶν, τῶν περιλαμβανομένων εἰς τὰς ἐνεπιγράφους πινακίδας τῆς γραμμικῆς Β γραφῆς στηρίζονται, κατὰ κανόνα, γενικὰ συμπεράσματα διὰ τὸ κοινωνικὸν καὶ τὸ πολιτικὸν σύστημα ὅχι μόνον τῆς περιοχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθησαν αἱ πινακίδες, ἀλλὰ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Καὶ ὅμως μέχρι τοῦδε μόνον εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Πύλου εὐρέθησαν πινακίδες εἰς ἀριθμὸν ἐπιτρέποντα μερικὰ συμπεράσματα διὰ τὴν ΥΕ ΠΙΒ ἐποχὴν τῆς περιοχῆς τῶν ¹. Ἀπὸ τὴν ἀκρόπολιν τῶν Μυκηνῶν δὲν ἔχομεν παρὰ μόνον 8 μικρὰ τεμάχια πινακίδων, τὰ ὅποια εὐρέθησαν εἰς τὰ ἀψηφιστομένα κατάλοιπα τοίχων εἰς τὸ Κτήριον Wace (τὸ ἀποκαλούμενον Citadel House) ². Ἐκτὸς τῆς ἀκροπόλεως, πλὴν τῆς πινακίδος, ἣ ὁποία εὐρέθη εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Ἰωάννου Παπαδημητρίου καὶ τοῦ Ἐφόρου Φωτίου Πετσα, ἀνεκαλύφθησαν εἰς τὸ οἰκοδομικὸν συγκρότημα πρὸς Νότον τοῦ Κύκλου Β 65 ἐνεπίγραφα τεμάχια πινακίδων ὑπὸ τοῦ σοφοῦ ἔρευνητοῦ τῶν Μυκηνῶν ALAN J. B. WACE καὶ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Νικολάου Βεραβελή ³. Οὐδὲ ἕχνος πινακίδος εὐρέθη εἰς τὴν Τίρυνθα, μολονότι ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς εἶναι γνωστὸν μῆμα ἐνεπιγράφου ψευδοστόμου ἀμφορέως, ὅμοιον πρὸς τὰ εὐρεθέντα εἰς τὰς Μυκήνας, καὶ μῆμα κυάθου μὲ γραπτὰ σημεῖα ⁴. Τελευταίως μερικὰ τεμάχια εὐρέ-

¹ Τὰ κυριώτερα συγγράμματα διὰ τὰς ἐνεπιγράφους πινακίδας εἶναι: SIR ARTHUR EVANS, *Scripta Minoa I*, 1909, καὶ *Palace of Minos*, σποράδην, ὡς καὶ J. L. MYRES, *Scripta Minoa II*, 1952, M. VENTRIS καὶ J. CHADWICK, *Documents in Mycenaean Greek*, 1956, J. CHADWICK, *The Decipherment of Linear B*, 1958, καὶ *The Mycenae Tablets*, III, 1963, E. L. ΒΕΡΝΕΤΤ, *The Pylos Tablets 1951 and 1956*, *The Mycenae Tablets 1953*, *The Mycenae Tablets II*, 1958, L. R. PALMER, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, 1963, ὅπου καὶ πληρεστέρα βιβλιογραφία. Ὅρα πρὸς τοῦτοις W. TAYLOR εἰς *Mycenae Tablets III*, σ. 40-41.

² Τὸ κτήριο αὐτὸ ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ WACE «Citadel House» καὶ οἱ διάδοχοί του ἐξακολούθησεν νὰ τὸ ὀνομάζουν οὕτω. Νομίζω ὅτι τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι ἀτυχές, πρῶτον, διότι ὅλα τὰ κτήρια τῆς ἀκροπόλεως,

πλὴν τοῦ ἀνακτόρου, εἶναι Citadel Houses, καὶ δεύτερον, διότι ἀκόμη δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον ἂν τὸ κτήριο εἶναι ὄντως οἴκια. Διὰ τοῦτο προτείνω νὰ ὀνομασθῇ Κτήριο Wace πρὸς τιμὴν τοῦ σοφοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπέρωσεν τὴν ζωὴν του εἰς τὴν μελέτην καὶ τὴν ἀποκάλυψιν τῶν Μυκηνῶν. Τοῦ λοιποῦ θὰ τὸ ἀποκαλῶ Κτήριο Wace.

³ Διὰ τὰς πινακίδας τῶν Μυκηνῶν ὄρα ὁποσημ. ὅπ' ἀρ. 1. ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ, *Πρακτικὰ Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν* 33, 1958, σ. 161-173. Διὰ τὴν πινακίδα ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΠΕΤΣΑ ὄρα ΠΑΕ 1950, σ. 215, εἰς. 18.

⁴ Διὰ τοὺς ψευδοστόμους ἀμφορεῖς τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν ὄρα ΒΕΡΝΕΤΤ, *Mycenae Tablets*, II, σ. 76, καὶ CHADWICK, *Mycenae Tablets III*, σ. 73-74, L. R. PALMER, *Mycenaeans and Minoans*, 1961, σ. 167 ἑξ. GIOVANNI PUGLIESE - GARRATELLI, *Mon. Antichi* 40, 1945, σ. 422-610.

θησαν και εις τας Θήβας. Όσοι έχομεν την τύχην να εργαζόμεθα εις τας Μυκήνας διερωτώμεθα συχνάκις, διατί ή σπάνις αυτή πινακίδων εις τὸ σπουδαιότατον αὐτὸ κέντρον τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, κέντρον, τὸ ὁποῖον μερικοὶ ειδικοὶ ἐρευνηταὶ ἀναγνωρίζουν ὡς τὴν πρωτεύουσαν μεγάλης μυκηναϊκῆς αὐτοκρατορίας, τῆς Αἰθιῶν τῶν Χετταίων¹.

Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῆ, ὡς συνήθως λέγεται, ὅτι πινακίδες, αἱ ὁποῖαι θὰ ὑπῆρχον εις τὰ ἀνάκτορα τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Μυκηνῶν, κατεστράφησαν ἢ καὶ ἀπερρίφθησαν μετὰ τῶν χωμάτων ὑπὸ ἀδαῶν ἐργατῶν, ἀφ' οὗ ἡ ἀποκάλυψις τῶν ἐγένετο εις ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ ἀνασκαφικαὶ μέθοδοι ἦσαν σχεδὸν ἀνύπαρκτοι. Τοῦτο ἴσως καὶ νὰ ἀληθεύῃ. Ἀλλὰ πρέπει νὰ μὴ λησιμονῶμεν ὅτι τὸ ἀνάκτορον τῶν Μυκηνῶν ἀνεσκάφη ἀπὸ τὸν ἀείμνηστον διδάσκαλον ΧΡΗΣΤΟΝ ΤΣΟΥΝΤΑΝ, ἀπὸ τὸν πλέον περιφρημον καὶ προσεκτικὸν ἀνασκαφέα τῆς ἐποχῆς του, περὶ τὰ 15 ἔτη πρὸ τῶν ἀνακαλύψεων τοῦ EVANS εις τὴν Κνωσόν, ὅτι καὶ τὸ ἀνάκτορον τῶν Μυκηνῶν εἶχε καταστραφῆ διὰ πυρὸς καὶ ὡς ἐκ τούτου αἱ τυχὸν ὑπάρχουσαι πινακίδες θὰ εἶχον στερεοποιηθῆ ὡς αἱ τῆς Κρήτης, ὅτι τὸ ἀνάκτορον τῆς Τίρυνθος ἐσκάφη μὲν ὑπὸ τοῦ HEINRICH SCHLIEMANN ἀλλὰ μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ WILHELM DÖRRFELD, τοῦ ὁποῖου αἱ παρατηρήσεις, ἀκόμη καὶ εις τὰς λεπτομερείας τῶν, ἀποδεικνύονται ὡς ὀρθῶς ἔχουσαι. Πῶς ἦτο δυνατόν ὁ ΤΣΟΥΝΤΑΣ νὰ παρίδῃ ἐνεπιγράφους πινακίδας στερεῶς εις τὸ ἔδαφος προσκεκολλημένας², ἐνῶ τόσον ἐπιμελῶς συνέλεξε καὶ ἐμελέτησε μικρὰ ἐνεπίγραφα ἀντικείμενα, οἷα περιέλαβεν εις τὸ περιφρημον σύγγραμμά του Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμός, σ. 214 κ.εξ.; Βεβαίως εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι τὸ δωμάτιον, τὸ ὁποῖον ἐχρησιμοποιοῦτο ὡς ἀρχεῖον, εἶχεν ἀφανισθῆ προτοῦ ἀκόμη ἀρχίσουν αἱ ἀνασκαφαὶ τοῦ ΤΣΟΥΝΤΑ. Ἀλλ' ἄς μὴ λησιμονῶμεν ὅτι εις τὸ ἀνάκτορον τῆς Πύλου, ὅπου τὰ εὐρήματα κατεγράφησαν ἐπιμελῶς, πινακίδες καὶ τεμάχια πινακίδων εὐρέθησαν ὄχι μόνον εις τὸ «δωμάτιον τοῦ ἀρχεῖου» ἀλλὰ, εις μικρότερον ἀριθμὸν βεβαίως, εις πολλὰ καὶ διάφορα τμήματα τοῦ ἀνακτόρου. Τὸ αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε συμβῆ καὶ εις τὰς Μυκήνας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι μόνον μικρὰ τμήματα τῆς περιοχῆς τοῦ ἀνακτόρου εἶχον παραμείνει ἀνεξερεύνητα μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, ὅποτε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔχει συστηματοποιηθῆ καὶ οἱ ἀνασκάπτοντες ἔχουν μακρὰν πείραν. Ἀλλὰ τὰ τμήματα αὐτὰ εἶναι πολλὰ καὶ ἡ ὀλικὴ τῶν ἔκτασις εἶναι ἀξιόλογος.

Ὁ ἀείμνηστος WACE ἀφήρесе τὸ νότιον τμήμα τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ἀκροπόλεως ἑλληνιστικοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἢ τῆς Ἥρας, καὶ τὴν ἐπίχουσιν, ἀρκετοῦ βάθους, ἢ ὁποία τὸ συνεκράτει καὶ ἢ ὁποία ἐκάλυπτε μέρος τοῦ Νοτίου Διαδρόμου καὶ τῆς μεγάλης αὐλῆς. Ὁ ἴδιος ἐκαθάρισε τὸ διατηρηθὲν τμήμα τοῦ «δωματίου τῶν πίθων» εις τὸ ἰσόπεδον τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου καὶ ἀπεκάλυψε στερεωμένους εις τὸ δάπεδόν του πυθμένας πίθων ἐκαθάρισε τὴν βορειοδυτικὴν ἐξωτερικὴν γωνίαν τοῦ ἀνακτόρου καὶ τὰ δωμάτια, τὰ ὁποῖα ὠνόμασε «Guard Rooms» ἀνέσκαψε πλήρως τὸ «Pillar

¹ F. SCHACHERMEYER, Hethiter und Achäer, σ. 129, ἀλλὰ πρβ. D. L. PAGE, History and the Homeric Iliad, 1959, σ. 8 ἔξ. καὶ 35 ὑποσημ. 53.

² Εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀνεύρω πινακίδας εις τὸ ὑπὸ τοῦ συναδέλφου CARL W. BLEGEN ἀποκαλυ-

φθὲν ἀνάκτορον τῆς Πύλου καὶ ἐκ πείρας γνωρίζω πόσον στερεῶς ἐνίοτε πινακίδες ἔχουν προσκολληθῆ εις τὰ δάπεδα, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ ἐπισύρουν τὴν προσοχὴν τοῦ ἀνασκάπτοντος.

Room» καὶ τὰ δωμάτια τῆς μεγάλης νοτιοδυτικῆς κλίμακος τοῦ ἀνακτόρου. Εἰς ὅλα αὐτὰ τὰ τμήματα ἀνεῦρε πολλά ὄστρακα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, ἀλλ' οὐδὲ ἕχνος πινακίδων. Ὁ WACE καὶ ὁ WILLIAM TAYLOUR ἀνέσκαψαν τὴν περιοχὴν τοῦ «Κτηρίου Wace», ἡ ἐπίχωση τῆς ὁποίας εἰς τμήματα εἶχε μέγιστον βῆθος 6 μέτρα. Εἰς τὴν ἐπίχωσιν αὐτὴν δὲν ἀνεκαλύφθησαν πινακίδες καὶ μόνον 8 μικρὰ τεμάχια εὐρέθησαν, ὡς εἶδομεν, εἰς τοὺς ἀψησβεστωμένους τοίχους, οἱ ὅποιοι εἶχον καταρρεύσει εἰς τὸ κτήριο.

Οἱ συνεργάται μου καὶ ἐγὼ ἀπεκαλύψαμεν δλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου μέχρι τοῦ βράχου καὶ εἰς διάφορα μέρη συνητήσαμεν μικρὰς ἐκτάσεις ἀνελάφου ἐπίχωσης. Εἰς τμήματά τινα ἡ ἐπίχωση περιεῖχεν ἀκόμη καὶ μεσοελλαδικὰ ὄστρακα. Ἐπίσης ἀνεσκάψαμεν πλήρως τὸ ἐσωτερικὸν τμήμα τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας τοῦ ἀνακτόρου, ἡ ὁποία εἶχεν ἐπίχωσιν μέσου βῆθους $2\frac{1}{2}$ μέτρων ἀπεκαλύψαμεν πλήρως τὸ βορειοδυτικὸν πρόπυλον τοῦ ἀνακτόρου, τὴν βορείαν κλίμακα καὶ τμήματα δρόμων, οἱ ὅποιοι ἔφερον πρὸς τὴν κλίμακα ἀπὸ τὴν Πύλῃν τῶν Λεόντων καὶ ἀπὸ τὴν Βορείαν Πύλῃν. Τὸ 1962 - 1963, ἀπεκαλύψαμεν πλήρως τὸ «Κτήριο Μ» τῆς βορειοδυτικῆς κλιτύς τῆς ἀκροπόλεως, τοὺς διαδρόμους κατὰ μῆκος τοῦ βορείου κυκλωπέου τείχους καὶ συνελέξαμεν πλῆθος ὄστράκων. Τὸ 1964 ἀπεκαλύψαμεν πλήρως τὰ κατὰλοιπα κτηρίου σεβαστῶν διαστάσεων εἰς τὴν βορειοανατολικὴν ἐπέκτασιν, τὸ ὑπόγειον ἐτέρου κτηρίου πλῆρες πύλων καὶ ὄστράκων ὡς καὶ τὸν μεταξὺ τῶν δύο κτηρίων δρομίσκον μὲ ἐπίχωσιν, μέσου βῆθους 2 μέτρων, περιέχουσαν πλῆθος ὄστράκων καὶ ἀντικειμένων, τὰ ὅποια εἶχον καταρρεύσει ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα ἰσόπεδα τοῦ λόφου, ἀπὸ τὴν περιοχὴν τοῦ ἀνακτόρου· τὸ 1965 ἀπεκαλύψαμεν πλήρως τὸ πρὸς Δυσμᾶς τῆς «Οἰκίας τῶν Κιόνων» κτήριο, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἀπετέλει τὴν ἀνατολικὴν πτέρυγα τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνας καὶ τεχνίτας τῆς μυκηναϊκῆς πολιτείας. Εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν ἔρευναν, ἡ ὁποία ἀπέδωσε χιλιάδας ὄστράκων, οὐδὲ ἕχνος πινακίδων εὐρέθη. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι τὰ κτήρια, τὰ ὅποια ἀπεκαλύψαμεν, εἶχον σκαφῆ προηγουμένως, ἀλλ' εἶναι ἀληθὲς ἐπίσης ὅτι πολλὰ τμήματά των διετήρησαν ἀνεπαφρον τὴν ἀρχαίαν μυκηναϊκὴν τῶν ἐπίχωσιν καὶ εἰς αὐτὴν οὐδὲ τεμάχιον πινακίδος εὐρέθη ἀλλὰ μόνον τμήμα ἐνεπιγράφου κυπέλλου καὶ τεμάχια δύο διαφόρων ἐνεπιγράφων ψευδοστόμων ἀμφορέων¹. Ἴσως ἡ σχεδὸν παντελὴς ἔλλειψις πινακίδων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὴν ἀκρόπολιν τῶν Μυκηνῶν καὶ τὸ ἀνάκτορόν της νὰ μὴ ὀφείλεται εἰς τὴν καταστροφὴν τῶν ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀνασκαφεῖς, ἀλλ' εἰς ἄλλην αἰτίαν, ἡ ὁποία παραμένει ἄγνωστος μέχρι τοῦδε καὶ ἡ ὁποία πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ. Πιστεύω ὅτι ἡ παράδοσις θὰ μᾶς βοηθήσῃ εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῆς αἰτίας ταύτης.

Ὁ Παυσανίας διετήρησε τὴν παράδοσιν κατὰ τὴν ὁποίαν τὴν Πύλον ᾤκισε Πύλος ὁ Κλήσιονος ἀγαθὸν ἐκ τῆς Μεγαρίδος τοὺς ἔχοντας τότε αὐτὴν Δέλεγας καὶ τῆς μὲν οὐκ ὄνατο ὑπὸ Νηλέως καὶ τῶν ἐξ Ἴωλκοῦ Πελασγῶν ἐκβλήθει. Ἀποχωρήσας δὲ εἰς τὴν ὁμορον ἔσχεν ἐνταῦθα Πύλον τὴν ἐν τῇ Ἠλείῳ. Νηλεὺς δὲ βασιλεύσας ἐς τοσοῦτο προήγαγεν ἀξιώματος τὴν Πύλον ὡς καὶ Ὀμηρον ἐν τοῖς ἔπεσιν ἄστυ ἐπονομίσαι Νηλῆιον. Ὁ περιηγητὴς ἐπίσης ἀναφέρει ὅτι: *Μεσογηρίον δὲ τῶν ἀρχαίων οὐκ ἐγένετο ὑπὸ τῶν Δω-*

¹ G. E. MYLONAS, *Kadmos* I, 1962, σ. 95-97 εἰς. 1.

ριέων ὁ δῆμος ἀνάστατος, ἀλλὰ βασιλεύεσθαι τε συγχωροῦσιν ὑπὸ Κρυσφόρον καὶ ἀναδάσασθαι πρὸς τοὺς Δωριεῖς τὴν γῆν ταῦτα δέ σφισιν εἶκειν παρίστατο ὑποψία πρὸς τοὺς βασιλεύοντας, ὅτι ἦσαν ἐξ Ἰωλκοῦ τὸ ἀνέκαθεν οἱ Νηλεῖδαι¹. Φαίνεται ὅτι οἱ Δωριεῖς, ἐπωφελοῦμενοι τῆς ὑποψίας αὐτῆς καὶ τῆς ἐκ ταύτης προερχομένης ἀπροθυμίας τῶν ἰθαγενῶν νὰ πολεμήσουν διὰ τοὺς ἐπὶ λυδας βασιλεῖς των, κατέλαβον τὴν χώραν εἰρηνικῶς. Ἡ ἀπροθυμία αὕτη ἴσως θὰ ἐξηγήσῃ καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου μετὰ τὴν καταστροφὴν του περὶ τὸ 1200 π.Χ.² Οἱ κάτοικοι ἴσως νὰ μὴ ἦσαν διατεθειμένοι νὰ κτίσουν νέον ἀνάκτορον διὰ τοὺς ἐπὶ λυδας βασιλεῖς των, οἱ ὅποιοι ἀπεδείχθησαν ἀδύνατοι νὰ ὑπερασπισθοῦν τὸν οἶκόν των, καὶ οἱ Νηλεῖδαι ἴσως δὲν ἦσαν τότε ἰσχυροί, ὥστε νὰ τοὺς ἐξαναγκάσουν νὰ ἀναλάβουν τόσον σπουδαῖον ἔργον. Πάντως εἶναι βεβαιωμένον ὅτι οἱ βασιλεῖς τῆς Πύλου τῆς ΥΕ ΠΙΒ ἐποχῆς, τῶν Ὀμηρικῶν χρόνων δηλαδή, ἦσαν ξένοι, ἐπὶ λυδες, οἱ ὅποιοι μετὰ τῶν ὀπαδῶν των κατέλαβον τὴν ἀρχὴν διὰ τῆς βίας.

Οἱ εἰδικοὶ δέχονται ὁμοφώνως ὅτι κατὰ τὴν περίοδον, κατὰ τὴν ὁποίαν ἦτο ἐν χρήσει ἡ γραμμικὴ Β γραφὴ καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν αἱ ἑκατοντάδες ὄλαι πινακίδων τῆς Κνωσοῦ, τὸ κέντρον ἐκείνο κατεῖχετο ὑπὸ μυκηναίων, οἱ ὅποιοι διὰ τῆς βίας εἶχον ἐπιβάλλει τὴν ἐξουσίαν των εἰς τὸν ἰθαγενῆ πληθυσμόν³. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι πολὺ ὀλίγαι πινακίδες εἰς τὴν γραμμικὴν Α γραφὴν ἔχουν εὐρεθῆ μεθρι τοῦδε καὶ σχετικῶς ἐλάχιστα, παραβαλλόμενα πρὸς τὰς πινακίδας εἰς γραμμικὴν Β γραφὴν τῆς Κνωσοῦ, εὐρέθησαν εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Κάτω Ζάκρου, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενον διετηρήθη ὡς εἶχε τὴν ἐποχὴν τῆς καταστροφῆς του⁴.

Αἱ παραδόσεις τῶν Μυκηναίων ἀναφέρουν περισσοτέρας πληροφορίας διὰ τοὺς βασιλεῖς τοῦ κέντρον ἐκείνου. Εἰς ΥΕ ΠΙΒ χρόνους ὁ Ἄτρεὺς καὶ οἱ ἀπόγονοί του διαδέχονται τοὺς ἀπογόνους τοῦ Περσέως. Ὡστε καὶ ἐδῶ ἔχομεν ἀλλαγὴν δυναστείας

1 ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ IV 36, 1 καὶ 3, 6-7.

2 Περιγραφήν τοῦ ἀνακτόρου αὐτοῦ βλέπε νῦν εἰς C. W. Blegen καὶ Marion Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia, I*, Princeton University Press, 1966. Σχετικῶς μετὰ τὸ συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον κατέληξα ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἄνω Ἐγγλιανοῦ πρέπει νὰ ἀποδοθῆ εἰς πειριαιτικὴν ἐπιδρομὴν καὶ εἰς ἀνταπόδοσιν ἐρωτήματος, τὸ ὁποῖον ἔθεσα διὰ τοὺς μυκηναϊκοὺς κατοικοὺς τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν εἰς προγενεστέραν μου μελέτην, ὁ συνάδελφος κ. Oscar Bronceer ἐρωτῆ μετὰ τὴν σειρὰν του εἰς τὴν μόλις ἐκδοθεῖσαν μελέτην του (*Hesperia* 35, 1966, σ. 346 ἐξ. καὶ σ. 361), διὰ τὸ κυκλώπειον τεῖχος τοῦ Ἰσθμοῦ: «Why did not the people return home after the raid was over? Νομίζω ὅτι τὸ ἐρώτημα πρέπει νὰ τεθῆ ὀρθότερον, ὡς ἐξῆς: «Διὰ τί οἱ κάτοικοι (ἢ people) δὲν ἐπέστρεψαν νὰ κτίσουν τὸ ἀνάκτορον μετὰ τὴν καταστροφὴν του;» Καὶ τὸ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι ὀρθότερον, διότι οὐδεμίαν ἔχομεν ἀρχαιολογικὴν ἢ ἐκ παραδόσεως ἔνδειξιν ὅτι τὰ οἰκήματα τῶν κατοίκων ἐγκατελείφθησαν ἢ κατεστράφησαν, συγχρόνως μετὰ τὸ ἀνάκτορον ἢ, ἐὰν ἐγκατελείφθησαν, ὅτι οἱ κάτοικοι δὲν ἐπέστρεψαν εἰς αὐτὰ

(home) μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν καὶ ὅτι δὲν τὰ ἐπανέκτισαν. Αἱ ἀνασκαφαὶ μεθρι τοῦδε περιορίζονται εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἀνακτόρου, τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύεται ὡς τὸ διοικητικὸν κέντρον (the administrative center) τῆς πολιτείας. Διὰ τὸ λοιπὸν οἱ κάτοικοι δὲν ἔκτισαν καὶ πάλιν τὸ ἀνάκτορον: Ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀπλή. Διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν, διὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἴδιοι αὐτοὶ κάτοικοι ἠρνήθησαν νὰ πολεμήσουν καὶ προασπίσουν τὰ συμφέροντα τῶν κατόχων τοῦ ἀνακτόρου, τῶν ἀρχόντων ἀπογόνων τοῦ Νηλέως, ἀλλ' ἐσυνθηκολόγησαν μετὰ τοὺς Δωριεῖς καὶ εἰρηνικῶς διηυθέτησαν μετ' αὐτῶν τὰ τῆς ἰδιοκτησίας των. Ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ λέγει: *Παρίστατο ὑποψία πρὸς τοὺς βασιλεύοντας*, τοὺς ὁποίους ἐθεώρουν ξένους καὶ, ὡς ἐξηγῶ εἰς τὸ κείμενον, ἡ ὑποψία γεννᾷ τὴν ἀπροθυμίαν καὶ τὴν ἀνυπακοὴν εἰς ξένους ἄρχοντας, οἱ ὅποιοι δὲν θὰ ἦσαν πλέον εἰς θέσιν νὰ ἐπιβάλλουν τὴν θέλησίν των.

3 Πρβ. καὶ STERLING DOW, *The Greeks in the Bronze Age*, XIe Congrès international des sciences historiques, Stockholm 1960, σ. 13-16.

4 ΠΑΕ 1963, σ. 176. Ὁρα τελευταίως καὶ N. PLATON, *Crete*, Geneva 1966, σ. 75 καὶ 147.

εἰς τοὺς χρόνους τῶν πινακίδων τῆς γραμμικῆς Β γραφῆς. Ἡ ἀλλαγὴ ὁμοῦς αὕτη εἶναι ὅλως διάφορος ἐκείνης, ἢ ὅποια ἐγένετο εἰς τὴν Πύλον καὶ εἰς τὴν Κνωσόν.

Ἡ δυναστεία τοῦ Περσέως ἔληξεν εἰς τὰς Μυκήνας μὲ τὸν θάνατον εἰς τὴν Ἀττικὴν τοῦ Εὐρυσθέως, ὅτε οὗτος ἐξεστράτευσε κατὰ τῶν Ἡρακλειδῶν καὶ τῶν Ἀθηναίων¹. Ἐπειδὴ δὲν ἀφῆκε διάδοχον, ὁ λαὸς τῶν Μυκητῶν ἐξέλεξε τὸν Ἀτρέα ὡς βασιλέα τῶν. Ἡ δυναστεία λοιπὸν τῶν Πελοπιδῶν δὲν ἐπεβλήθη διὰ τῆς βίας ὑπὸ

¹ Ὁ συνάδελφος κ. OSCAR BRONNER (ἔ. ἄ. σ. 361) ἠπενθυμίζει τὴν φράσιν τοῦ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ (I 9, 2) ὅτι οἱ Μυκηναῖοι ἐξέλεξαν τὸν Ἀτρέα βασιλέα τῶν φράβων Ἡρακλειδῶν καὶ εἰς τὸν φόβον αὐτὸν ἀποδίδει τὴν οἰκοδομικὴν ἐνίσχυσιν τῶν τειχῶν τῆς ΥΕ ΠΙΒ ἐποχῆς. Νομίζω ὅτι ἡ φράσις τοῦ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ πρέπει νὰ κατανοηθῆ ἕν ὁμοίως μὲ τὸ κατὰ παράδοσιν γεγονός, τὸ ὅποion ἐπέβαλε τὴν ἀλλαγὴν δυναστείας εἰς τὰς Μυκήνας. Ὁ βασιλεὺς τῶν Μυκητῶν Εὐρυσθέως ἐφρονεῖτο εἰς ἐστρατείαν ἐναντίον τῶν τέκνων τοῦ Ἡρακλέους, τὰ ὅποια ἐξεδίωξεν ἀπὸ τὴν περιοχὴν του ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς τῶν καὶ τὰ ὅποια εὗρον ἄσπυλον εἰς τὴν Ἀττικὴν, Αἰφνιδίως λοιπὸν ἡ πολιτεία τῶν Μυκητῶν εὐρέθη ἄνευ ἀρχηγοῦ καὶ βεβαίως ὑπῆρχε φόβος μήπως οἱ Ἀθηναῖοι, ἐπιμελούμενοι τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως, ἐπιχειρήσουν νὰ εἰσβάλλουν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Μυκητῶν. Ἦτο φόβος φυσικός, φόβος διὰ μίαν ὄριον περιπτώσιν. Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἀτρέως ἔδιδεν ἀμέσως εἰς τὴν πολιτείαν ἀρχηγόν, εἰς τὸν ὅποιον ἠδύναντο νὰ ἔχουν ἐμπιστοσύνην. Ἡ φράσις αὕτη τοῦ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ δὲν μᾶς δίδει τὸ δικαίωμα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ φόβος αὐτὸς συνεχίσθη ἐπ' ἄπειρον, ὥστε νὰ ἀναγκάσῃ τὸν Ἀτρέα νὰ εὐρύνη καὶ νὰ ἐνίσχυσῃ τὸ ὄχυρόν τῶν Μυκητῶν. Εἶναι λογικὸν νὰ ἐρωτήσῃ τις, κατὰ τί ἡ προσθήκη τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ τοῦ δυτικῶν Κυκλωπέου τείχους ἐνισχύον τὸ φρούριον; (Περί τούτου κατωτέρω.) Ἐάν δὲ ὑπῆρχον φόβοι εἰσβολῆς, πῶς ὁ βασιλεὺς τῶν Μυκητῶν, ὁ Ἀγαμέμνων, ἀφῆκε τὴν πρωτεύουσάν του καὶ μὲ τὸν στρατόν του (100 πλοῖα + 60) ἐξεστράτευσε κατὰ τῆς Τροίας;

Ἐπίσης νομίζω ὅτι ὁ παραλληλισμὸς τῆς κατασκευῆς τῆς Πύλης τῶν Λεόντων καὶ τοῦ δυτικῶν Κυκλωπέου τείχους μὲ τὴν κατασκευὴν τῆς γραμμῆς Maginot καὶ Siegfried εἶναι ὄχι μόνον ἀτυχῆς ἀλλὰ καὶ παραγνωρίζει τὴν ἰδιότητα καὶ τὸν σκοπὸν, τὸν ὅποιον ἐξυπηρέτουσαν τὰ μυκηναϊκὰ αὐτὰ κτίσματα. Καθ' ὅσον γνωρίζω, ἡ γραμμὴ Maginot δὲν ἦτο μικρὰ προσθήκη εἰς προὔπαρχον ἀπόρθητον ὄχυρωτικὸν συγκρότημα, τὸ ὅποion ἦτο ἀρκετὸν διὰ τὸν σκοπὸν διὰ τὸν ὅποιον ἰδρῦθη, διὰ τὴν προάσπισιν τῆς χώρας. Ὅτε ἡ γραμμὴ Siegfried ἐκτίσθη διὰ νὰ προσθήσῃ μικρὸν χώρον εἰς προὔπαρχουσαν γραμμὴν. Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων καὶ τὸ δυτικὸν Κυκλωπέου τείχος ἀπετέλουν μικρὰν σχετικῶς προσθήκην εἰς τὸν προὔπαρχοντα κυκλώπειον περιβόλον. Δηλαδὴ προὔπαρχον τείχη ἀπόρθητα σχεδόν, τὰ ὅποια ἐξετέλουν ἄριστα τὸν προορισμὸν διὰ τὸν ὅποιον ἐκτίζοντο περιβόλοι, ἦτοι τὴν προάσπισιν τοῦ χώρου

τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῶν θησαυρῶν του. Ἡ Πύλη τῶν Λεόντων καὶ τὸ δυτικὸν κυκλώπειον τείχος δὲν ἐθεράπευον ἀδυναμίαν τοῦ ὄχυροῦ, οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἐνίσχυον τὰ τείχη του, ἐπὶ πλέον δὲν προσέθετον πολὺν χώρον εἰς τὸν ἤδη περιζυμώμενον, χώρον εἰς τὸν ὅποιον θὰ κατέφηνεν ὁ πληθυσμὸς τῆς ὑπαιθρου ἐν καιρῷ πολέμου. Ἡ μελέτη τοῦ σχεδιογραφήματος τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκητῶν θὰ δεῖξῃ ὅτι μέγα τμήμα τοῦ χώρου τῆς προσθήκης κατέχεται ἀπὸ τὸν Κύκλον Α καὶ τὰς δύο ἐπικλινεῖς ἀνάδους (Ramps). Τὸ λοιπὸν καλύπτεται ἀπὸ ὀλίγα οἰκίσματα προφανῶς ἐγγενῶν. Ἡ προσθήκη οὐδόπως συνέβαλεν εἰς τὴν ἀσφάλειαν τῆς ἀκροπόλεως καὶ τῶν ἀνακτόρων τοῦ βασιλεύοντος· αὕτη ἐξυπηρετεῖτο κάλλιστα ἀπὸ τὸν ἀρχικὸν κυκλώπειον περιβόλον. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἔργα τὰ ὅποια ἐγένοντο εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΒ καὶ τὰ ὅποια ἀποδεικνύουν ὅτι οὔτε καὶ ἡ προσθήκη τειχῶν ἐπεβλήθη ἀπὸ τὸν φόβον τῆς εἰσβολῆς τῶν Δωριέων παρατέμνω τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸ βιβλίον μου, Mycenae and the Mycenaean Age, 1966, σ. 223-224.

Διὰ νὰ ἀποφευχθῇ συνέχεια παρεξηγήσεως θὰ πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι δὲν διημφεσθήτησα ποτὲ τὸν μυκηναϊκὸν χαρακτήρα τοῦ τείχους τοῦ Ἰσθμοῦ. Εἰς τὸ ὡς ἄνω βιβλίον μου, σ. 219, τὸ ἀποκαλῶ Cyclopean. Ὅτε ἦτο δυνατόν νὰ ἠποθέσω ἄλλως, ἀφ' ὅσθ' ἔγωγε ἐξ αὐτοψίας καὶ εἶχα σχηματίσει γνώμη διὰ τὴν χρονολογίαν του. Ἐκεῖνο ὁμοῦς τὸ ὅποion ἔγραψα εἶναι, ὅτι ἡ ἀπόλυτος χρονολογία του ἐκ τῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ ἄρθρου μου γραφέντων παρέμενεν ἀβεβαία. Διότι ὁ ὄρισμός δοτράκων ὡς ἀνηκόντων εἰς τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ὅπως κατὰ φυσικὸν λόγον γίνεται εἰς τὰς περιχοπὰς ἡμερολογίου τὰς ὁποίας παρέχει εἰς τὸ τελευταῖον τοῦ ἄρθρου ὁ καθηγητὴς BRONNER τόσον ἀφειδῶς, δὲν βοηθεῖ τὸ πρόβλημά μας. Τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ δυνάμενα νὰ βοηθήσουν εἰς ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν εἶναι οἱ ἀμφορεῖς τῆς εἰκόνας 84a τοῦ τελευταίου τοῦ ἄρθρου. Τὰ λοιπὰ ὄστρακα, τὰ ὅποια τῶρα τὸ πρῶτον εἰκονίζονται, εἶναι ἀβεβαίων χρόνων. Αἱ πληροφορίες, τὰς ὁποίας εἰδικῶς παρῆγε διὰ τοὺς ἀμφορεῖς αὐτοὺς εἰς τὴν Hesperia 28, 1959, σ. 334, λέγουν: «from the Cyclopean wall in the village of Isthmia». Τὴν ἐξήγησιν αὐτὴν ἐξέλαβον, ὡς ἦτο δυνατόν νὰ ἐκληφθῆ, ὅτι ἐσήμαινεν ἴσως καὶ ὅτι τὰ ἄγγεα αὐτὰ εὐρέθησαν ὑπὸ χωρικῶν καὶ ἦσαν εἰς τὸ χωρίον Ἰσθμία, πρᾶγμα ποῦ θὰ καθίστα ἐπισηφὴ τὴν μαρτυρίαν τῶν. Χαίρω μανθάνων ὅτι εὐρέθησαν εἰς τὸ τείχος ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς. Ἀλλ' ἡ ἀβεβαιότης τῶν δοτράκων φαίνεται ὅτι ἔκαμε τοὺς ἀσχοληθέντας νὰ δε-

ἄρχοντας καὶ ὀπαδῶν, οἱ ὁποῖοι εἰσέβαλον εἰς τὴν χώραν. Ὁ Ἄτρεὺς καὶ ὁ ἀδελφός του Θυέστης εἶχον καταφύγει εἰς τὴν αὐλήν τοῦ Εὐρουσθέως ὡς πρόσφυγες καὶ οὐχὶ ὡς εἰσβολεῖς καὶ ἡ ἐκλογή των ἐγένετο ὑπὸ τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς θὰ ἐκράτησε τὰ κυριαρχικά του δικαιώματα.

Ἡ προϊστορία τῆς ἀναλήψεως τῆς ἀρχῆς εἰς τὴν Πύλον, τὴν Κνωσὸν καὶ τὰς Μυκῆνας μᾶς παρέχει ἴσως τὴν ἐξήγησιν, τὴν ὁποίαν ζητοῦμεν. Εἰς τὴν Πύλον καὶ εἰς τὴν Κνωσὸν ἔχομεν ξένους κατακτητὰς, οἱ ὁποῖοι διὰ τῆς βίας ἐπεκράτησαν καὶ ἐπέβαλον τὴν ἐξουσίαν των εἰς ἰθαγενῆ πληθυσμόν. Εἶναι φυσικὸν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι οἱ ξένοι οὗτοι ἄρχοντες συνεκέντρωσαν εἰς ἑαυτοὺς καὶ εἰς τοὺς ὀπαδοὺς των τὴν ἐξουσίαν, τὴν ὁποίαν θὰ ἤσκουν μὲ ἀυστηρότητα, διότι αὐτὸ ἀπίηται ἡ ἀσφάλειά των ὅτι ἤλεγχον ἐξονυχιστικῶς τοὺς οἰκονομικοὺς καὶ πλουτοπαραγωγικοὺς πόρους τῆς χώρας τὴν ὁποίαν κατέλαβον ὅτι ἐρρῶθιμιζον λεπτομερειακῶς τὰς καλλιτεχνικὰς, ἐμπορικὰς, βιομηχανικὰς καὶ ἀγροτικὰς ἀσχολίας τῶν κατοίκων, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐξηρτάτο ὁ πλοῦτος καὶ ἡ εὐημερία των ὅτι ἐκράτησαν δι' ἑαυτοὺς καὶ τοὺς ὀπαδοὺς των μεγάλας ἐκτάσεις γῆς, τὰς καλύτερας, τὰς ὁποίας ἐμίσηθον πρὸς καλλιέργειαν ὅτι

χθοῦν ὡς χρονολογίαν τοῦ τείχους τὴν ΥΕ ΠΙΒ ἐν γένει περίοδον. Τώρα ἀπὸ τὴν τελικὴν μελέτην μανθάνομεν ὅτι τὸ τείχος ἀνήκει εἰς τὴν μεταβατικὴν περίοδον ἀπὸ τῆς ΥΕ ΠΙΒ πρὸς τὴν ΥΕ ΠΙΓ καὶ ἡ χρονολογία αὐτὴ ὑποδεικνύεται, ὅπως καὶ ἐγὼ ἐπίστευον, καὶ ἀπὸ τὴν τεχνολογίαν τῆς οἰκοδομῆς τοῦ τείχους.

Ἡ χρονολογία αὐτὴ ἀποδεικνύει ἐπίσης ὅτι αἱ καταστροφαὶ περὶ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου εἰς τὴν μυκηναϊκὴν περιοχὴν τῆς Ἀργολιδοκορινθίας δὲν δύνανται νὰ ἀποδοθῶν εἰς τὴν καθόδον τῶν Ἡρακλειδῶν. Ἄς δεχθῶμεν ὅτι τὸ τείχος δὲν περιέκλειε παραλιακὴν τινα ἐκτασιν πρὸς τὰ Νοτιοανατολικά, ἐκδοχὴν τὴν ὁποίαν ἀπορρίπτει ὁ κ. συνάδελφος, ἀλλ' ὅτι ἰδρῶθη, ὡς δέχεται, κατὰ μῆκος τοῦ Ἰσθμοῦ. Ἡ οἰκοδομὴ του ἐπεβλήθη, κατὰ τὸν κ. BRONNER, ὑπὸ φόβου ἐπιχειμένων εἰσβολῶν τῶν Δωριέων, ἀφ' οὗ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν δὲν ἔχομεν ἐκ παραδόσεως γνωστὰς ἄλλας εἰσβολὰς. Ἡ οἰκοδομὴ του αὐτὴ ἀποδεικνύει ὅτι οἱ Δωριεῖς κατὰ τὴν μεταβατικὴν ἀπὸ τῆς ΥΕ ΠΙΒ πρὸς τὴν ΥΕ ΠΙΓ ἐποχὴν δὲν εἶχον ἀκόμη εἰσόδους καὶ ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Ἀργολιδοκορινθίαν, διότι ἄλλως τὸ τείχος θὰ ἦτο ἄχρηστον. Τοῦτο προάγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ Μυκῆναι, ἡ Τίρυνς κλπ. δὲν καταστράφησαν ὑπὸ τῶν Δωριέων περὶ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου, διότι ἄλλως οἱ ὑποτιθέμενοι καταστροφεῖς - Δωριεῖς, οἱ ὁποῖοι θὰ εἶχον εἰσόδους τὸσον πρὸς Νότον καὶ θὰ εἶχον ἐξουδετερώσει τὰ στρατεύματα τῶν Μυκηναίων διὰ νὰ δυνηθῶν νὰ καταλάβουν τὰς ἀκροπόλεις των, θὰ εἶχον ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Ἀργολιδοκορινθίαν, ὁπότε ἡ οἰκοδομὴ τοῦ τείχους εἰς οὐδὲν ὠφέλει. Ἡ οἰκοδομὴ τοῦ τείχους ἀπὸ κοινοῦ ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, ὡς λέγεται, ἀποδεικνύει ὅτι οἱ ὑπερασπιστὰς τῶν ἀκροπόλεων ἀνέμενον ἐχθρικὰς προσβολὰς τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἰδρῶετο τὸ τείχος. Δὲν θὰ ἦτο λοιπὸν δυνατόν νὰ καταληφθῶν ἀνέτοιμοι καὶ αἰφνι-

διαστικῶς ὑπὸ εἰσβολέων. Τοῦτο ὅμως φαίνεται νὰ μὴ συμφωνῆ μὲ τὴν βίαιαν καταστροφὴν, ἡ ὁποία παρατηρεῖται ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηναίων καὶ τὴν σύγχρονον καταστροφὴν τῆς Τίρυνθος. Αἱ εἰσβολαὶ τῶν Δωριέων ἢ καὶ ὁ φόβος τοιούτων εἰσβολῶν θὰ ἤρχισαν ἢ θὰ συνεχίσθησαν μετὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ τείχους, μετὰ δηλαδή τὴν μεταβατικὴν περίοδον ἀπὸ τῆς ΥΕ ΠΙΒ πρὸς τὴν ΥΕ ΠΙΓ ἐποχὴν. Ἐὰν κατὰ τὴν μεταβατικὴν περίοδον οἱ ἐπιδρομαῖς ἦσαν τόσον ἰσχυροὶ ὥστε νὰ ὑποτίθεται ὅτι κατέλαβον τὰ ὄχυρά των Μυκηναίων καὶ τῆς Τίρυνθος, θὰ ἐπέτρεπον τὴν οἰκοδομὴν τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον ἐπροστάτευε τὴν Ἀργολιδοκορινθίαν ἀπὸ τὰς ἐπιδρομὰς των: Τὸ τείχος ἐκτίσθη διὰ νὰ ἀποκροῦν ἐπιδρομὰς πού θὰ ἐγένοντο μετὰ τὴν οἰκοδομὴν του, κατὰ τὴν ΥΕ ΠΙΓ περίοδον. Ἀλλὰ αἱ καταστροφαὶ τῆς μυκηναϊκῆς περιοχῆς τίθενται περὶ τὸ τέλος τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου καὶ κατ' ἀζολουθίαν δὲν δύνανται νὰ ἀποδοθῶν εἰς τοὺς Δωριεῖς, διὰ τὰς ἐπιχειμένους εἰσβολὰς τῶν ὁποίων ἐκτίζετο τὸ τείχος. Πρὸς τοῦτους ὁ συνάδελφος κ. BRONNER ὀρθότατα παρατήρησεν ὅτι, κατὰ τὴν παράδοσιν, οἱ Δωριεῖς διὰ τοῦ Κορινθιακοῦ καὶ οὐχὶ διὰ τοῦ Ἰσθμοῦ ἐπέτευχον τέλος τὴν εἰσβολὴν των. Θὰ ἦτο δυνατόν ἄρα γὰ νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ἐξέλεξαν τὴν διὰ τοῦ Κορινθιακοῦ δίοδον, ἂν καὶ δὲν εἶχον ναυτικόν, διότι ἀξιώλογον τείχος ἀπέκλειε τὸν Ἰσθμόν: Ὅποτε καὶ πάλιν ἡ εἰσβολὴ τῶν Δωριέων θὰ πρέπει νὰ τεθῆ εἰς χρόνους μεταγενεστέρους τῆς οἰκοδομῆς τοῦ τείχους τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ κατ' ἀζολουθίαν καὶ τῶν καταστροφῶν τοῦ τέλους τῆς ΥΕ ΠΙΒ περιόδου. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς εἰσβολὰς τῶν Ἀβάρων, Σλαίων κλπ. πρέπει νὰ προστεθῆ ὅτι μαρτυρία καὶ παραδόσεις σχετικαὶ διατηροῦνται καὶ μέχρι τῶν χρόνων μας. Ἐν ἀντιθέσει οὐδεμία παράδοσις ἀναφέρεται εἰς τὴν ὑποτιθεμένην ἀπὸ Βορρᾶ εἰσβολὴν τῶν λεγομένων Ἰλλυρικῶν φύλων.

ἐκράτουν ἀκριβεστάτους λογαριασμούς, οἱ ὅποιοι τοὺς ἐπέτρεπον νὰ ἐλέγχουν τὴν ὅλην κίνησιν τῆς κατακτηθείσης περιοχῆς. Τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν δημιουργίαν τοῦ συγκεντρωτικοῦ συστήματος καὶ τῆς γραφειοκρατίας, τὴν ὁποίαν μᾶς φανερώνουν αἱ πινακίδες καὶ τὴν ὁποίαν τόσον γλαφυρῶς χαρακτηρίζει ὁ συνάδελφος κ. D. L. PAGE: «One would suppose that not a seed could be sown», γράφει, «not a gram of bronze worked, not a cloth woven, not a goat reared or a hog fattened, without the filling of a form in the Royal Palace». Τοῦτο χαρακτηρίζει ξένους δυνάστας, οἱ ὅποιοι μὲ πᾶν μέσον προσπαθοῦν νὰ κρατήσουν εἰς τὰς χεῖράς των τὴν ἀπόλυτον διαχείρισιν τοῦ πλούτου καὶ τῶν πλουτοπαραγωγικῶν πηγῶν τῆς περιοχῆς τὴν ὁποίαν κατέλαβον.

Ἐν ἀντιθέσει, αἱ παραδόσεις μαρτυροῦν ὅτι εἰς τὰς Μυκήνας δὲν ὑπῆρχεν ἢ διὰ τῆς βίας ἐπιβολὴ ξένων κυριάρχων. Καὶ εἰς τοῦτο ἴσως ὀφείλεται ἡ σπανιωτέρα χρῆσις πινακίδων ἢ ἐπιβληθεῖσα εἰς τὴν Πύλον καὶ εἰς τὴν Κνωσὸν ὑπὸ ἀνάγκης, ἢ ὁποία δὲν ὑφίστατο ἐδῶ, διότι ὁ λαὸς θὰ ἐξηκολούθει νὰ ἔχη κυριαρχικὰ δικαιώματα. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη στηρίζεται βεβαίως εἰς τὰς παραδόσεις, στηρίζεται ὁμως καὶ εἰς τὴν σπάνιν εὐρημάτων, ἢ ὁποία χαρακτηρίζει τὰς Μυκήνας. Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι μελλοντικαὶ ἐρευναι θὰ ἀποδείξουν τὸ ὀρθὸν ἢ τὸ ἐσφαλμένον τῆς ὑποθέσεως ταύτης. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁμως ἴσως χρησιμεύσῃ ἢ ὑπόθεσις αὕτη διὰ νὰ καταστήσῃ προσεκτικωτέρους τοὺς ἐρευνητάς, οἱ ὅποιοι βασιζόμενοι εἰς τὰ εὐρήματα τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ δογματίζουν διὰ τὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ συστήματα ὀλοκλήρου τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου. Ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἄς ἴδωμεν τί εἶναι δυνατόν νὰ μάθωμεν διὰ τὸν Φάνακτα τῆς Πύλου, ὡς τὸν σκιαγραφοῦν αἱ πινακίδες, αἱ εὐρεθεῖσαι ὑπὸ τοῦ συνάδελφου κ. CARL W. BLEGEN εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ Ἄνω Ἐγγλιανοῦ.

Αἱ πληροφορίαι, τὰς ὁποίας ἔχομεν διὰ τὴν Πύλον καὶ αἱ ὁποιαὶ περιλαμβάνονται εἰς τὰς πινακίδας τῆς, δὲν εἶναι πλήρεις, πρὸς τούτοις δὲ καὶ λεπτομερεῖαι τῶν ἐξηγοῦνται διαφόρως ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς ἐρευνητάς. Γενικῶς ὁμως πιστεύεται ὅτι ὁ ὑπατος ἄρχων τῆς πολιτείας τῆς Πύλου ἔκαλεῖτο Φάναξ¹. Μερικὰ τοῦλάχιστον ἀπὸ τὰ δικαιώματα τοῦ ἄνακτος αὐτοῦ ἀναφέρονται εἰς τὰς πινακίδας. Οὗτος ἄσκει τὴν ἀνωτάτην ἐξουσίαν καὶ ἀντιπροσωπεύεται παντοῦ ἀπὸ ἀξιωματούχους, τοὺς ὁποίους αὐτὸς ἐκλέγει καὶ οἱ ὅποιοι ὑποχρεοῦνται νὰ φροντίζουν διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν διαταγῶν του καὶ τὴν εἰσπραξίν των φόρων, τοὺς ὁποίους ἐπιβάλλει. Διὰ τὸν ἄνακτα κρατοῦνται λεπτομερεῖς ἐτήσιοι λογαριασμοί. Ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν του ἔχει τοὺς καλλιτέχνας καὶ τεχνίτας, βασιλικοὺς ὑπαλλήλους καὶ δούλους καὶ αὐτὸς διαχειρίζεται τὰς ποσότητας τῶν μετάλλων, χρυσοῦ, ἀργύρου, χαλκοῦ, αἱ ὁποιαὶ ἀνήκουν εἰς τὴν πολιτείαν. Εἰς αὐτὸν ἀνήκουν ἐκτάσεις γῆς πρὸς τούτοις δὲ ἔχει καὶ τέμενος.

Αἱ πινακίδες δὲν μᾶς λέγουν ἐὰν ὁ Φάναξ ἦτο καὶ ὁ ἀνώτατος ἀρχηγὸς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων ἢ ὁ ἀνώτατος δικαστὴς ἢ καὶ ὁ ἀρχιερεὺς τῆς πολιτείας. Ὅσον ἀφορᾷ τὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις φαίνεται ὅτι εἰς τὴν Πύλον ὑπῆρχεν ὑπὸ τὸν Φάνακτα ἀξιωματοῦχος φέρων τὸν τίτλον τοῦ ra-wa-ke-ta ἢ λαφαγάτα, ὁ ἡγέτης τοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἦτο ἴσως ὁ ἀρχηγὸς τῶν δυνάμεων αὐτῶν. Εἰς πολιτείαν ὁμως, εἰς

¹ VENTRIS - CHADWICK, ἔ.ἀ. σ. 120-125. PALMER, σ. 83 ἔξ. PAGE, ἔ.ἀ. σ. 183 ἔξ.
The Interpretation of Mycenaean Greek Texts,

τὴν ὁποῖαν αἱ στρατιωτικαὶ δυνάμεις ἦσαν συνήθως οἱ ρυθμισταὶ τῆς βασιλείας, ἡ ὑπάτη ἀρχηγία τῶν θὰ ἔπρεπε νὰ μένη εἰς τὰς χεῖρας τοῦ ὑπάτου ἀρχοντος, ὥστε εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ—ἂν αἱ πινακίδες δὲν τὸ ἀναφέρουν—ὅτι ὁ Φάναξ ἦτο ὁ ἀρχιστράτηγος τῆς πολιτείας καὶ ὑπ' αὐτὸν ὑπηρετεῖ ὁ πραγματικὸς ἀρχηγὸς ὁ λαΦαγέτας. Διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν δυνάμεθα νὰ υποθέσωμεν ὅτι ὁ Φάναξ ἐξήσκει τὰ καθήκοντα καὶ τοῦ ἀνωτάτου δικαστοῦ. Κατὰ τὴν πινακίδα Ep. 704 τῆς Πύλου, ὁ δῆμος ἠρνήθη νὰ δεχθῇ τὴν ἀξίωσιν τῆς ἱερείας E-ti-ta ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ φορολογηθῇ, διότι κατεῖχε γῆν ἐπ' ὀνόματι τοῦ θεοῦ¹. Ἡ ἀπόφασις αὐτὴ τοῦ δήμου κατεχωρίσθη εἰς πινακίδας καὶ ἀπετέθη εἰς τὸ βασιλικὸν ἀρχεῖον. Τοῦτο ἴσως ὑποδεικνύει τὴν δικαστικὴν ἐξάρτησιν ἀπὸ τὸν Φάνακτα ἀκόμη καὶ τοῦ δήμου ἐπίσης καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ Φάνακτος ὡς τοῦ ὑπάτου ἀπονεμητοῦ δικαιοσύνης.

Πολλοὶ ἐρευνῆται δέχονται, ἄνευ σοβαροῦ ἐλέγχου, ὅτι ὁ Φάναξ ἦτο καὶ ὁ ὑπάτος ἱερατικὸς ἀρχηγός, εἶδος ἀρχιερέως, τῆς πολιτείας². Ἡ γνώμη τῶν αὐτῶν, ἡ ὁποία ἔχει καταστῆ δόγμα, πηγάζει ἀπὸ τὴν ὑπόθεσιν, τὴν ὁποῖαν δέχονται πολλοὶ ὡς πραγματικότητα, ὅτι ὁ Μίνως τῆς Κνωσοῦ ἦτο καὶ ὁ ὑπάτος θρησκευτικὸς θεράπων τῆς Κρήτης, «a Priest-king»³. Αἱ διασωθεῖσαι πληροφορίαι τῶν πινακίδων ἀποδεικνύουν ὅτι ὑπῆρχεν ὠρισμένη τάξις ἱερέων καὶ ἱερείων, ἡ ὁποία ὄχι μόνον ἦσκει ἱερατικὰ καθήκοντα, ἀλλ' ἀκόμη διεχειρίζετο τὴν περιουσίαν τῶν ἱερῶν. Οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει ἀποδεικνύουσα τὴν ἱερατικὴν ιδιότητα τοῦ Φάνακτος. Ὁ σοφὸς μελετητὴς τῆς θρησκείας τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου MARTIN P. NILSSON, γράφων πρὸ τῆς μνημειώδους ἐρεύνης τοῦ MICHAEL VENTRIS, ἐδίδαξεν ὅτι: «With regard to the Greek King it is well known that certain sacral functions were so firmly bound up with him and his title that the latter was not abolished when the kingship was. There are republican functionaries in Athens and many other towns who bear the name of king» (βασιλεὺς) καὶ ὅτι «religious scruples forbade its discontinuance», τοῦ τίτλου δηλαδή. Διὰ τοῦτο εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ὁ τίτλος βασιλεὺς ἐδίδετο εἰς ἀξιωματούχους ἐμπεισιευμένους μὲ τὴν ἐκτέλεσιν θρησκευτικῶν τελετῶν. Εἰς τὰς Ἀθήνας εἰς τῶν ἀξιωματούχων ἐκαλεῖτο ἄρχων βασιλεὺς⁴. Ἡ σειρὰ αὐτῆ τῶν συλλογισμῶν ἐπιστεύετο ὡς ἀποδεικνύουσα τὴν ἱερατικὴν ιδιότητα τοῦ ἀρχοντος τῆς μυκηναϊκῆς πολιτείας. Οἱ συλλογισμοὶ ὁμοῦ οὗτοι δὲν συμφωνοῦν μὲ τὰς πληροφορίας τῶν ἐνεπιγράφων πινακίδων τῆς Πύλου.

Ὁ ἐπίσημος τίτλος τοῦ ὑπάτου πολιτικοῦ ἀρχοντος τῆς Πύλου, ὁ τίτλος τοῦ ἀξιωματούχου δηλαδή, ὁ ὁποῖος ἔμενεν εἰς τὰ ἀνάκτορα, δὲν ἦτο βασιλεὺς ἀλλὰ Φάναξ. Ἐάν, ὡς ὑποτίθεται, ὁ ὑπάτος αὐτὸς πολιτικὸς ἀρχων ἐτέλει εἰς τὸ ἀνάκτορον τοῦ ἱεροτελεστίας αἱ ὁποῖαι συνεδέθησαν στενωπῶς μὲ τὸν τίτλον του καὶ ἐὰν ὁ τίτλος του διετηρήθη καὶ μετὰ τὴν κατάργησιν τῆς βασιλείας καὶ ἐδίδετο εἰς ἀξιωματούχους,

1 PALMER, ἔ.ἀ. σ. 210-212.

2 Ὁ συνάδελφος κ. PALMER, ἔ.ἀ. σ. 83 καὶ 92, ἀκόμη ὑποστηρίζει ὅτι ἦτο «sacral king», ὁ ὁποῖος «would have represented in cult 'the Young God'». Πρβ. καὶ W. TAYLOR, *The Mycenaean*, 1964, σ. 69.

3 M. P. NILSSON, *The Minoan Religion and its Survival in Greek Religion*, 1951, σ. 485 καὶ ἐναντίον τῆς ὑποθέσεως E. BENNETT, *Κρητικά Χρονικά* 15-16, 1962-1963, Α, σ. 327-330.

4 NILSSON, ἔ.ἀ. σ. 485 καὶ 486.

εἰς τοὺς ὁποίους ἡ πολιτεία ἀνέθετε τὴν τέλεσιν πατροπαραδότην θρησκευτικῶν τελετῶν, τότε ὁ τίτλος τοῦ ἀξιωματοῦχος ἐκείνου θὰ ἔπρεπε νὰ ἦτο «ἄρχων Φάναξ» καὶ ὄχι «ἄρχων βασιλεύς». Εἰς τὰς πινακίδας ἀναφέρεται ἀξιωματοῦχος γνωστός ὡς pa_2 - $si-re-u$, ἢ βασιλεύς, ὡς τὸ ἐξηγοῦν. Ὁ βασιλεύς ὁμοίως ἐκεῖνος ἦτο πολὺ κατώτερος ἀξιωματοῦχος, ἴσως διοικητὴς μικρᾶς περιφερείας ἢ καὶ χωρίου. Κατὰ τὸν PALMER ἦτο ὑπεύθυνος διὰ τοὺς χαλκουρογούς μιᾶς περιφερείας¹. Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι, ὅταν εἰς τὸ τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἡ κεντρικὴ ἀρχὴ διεσπάσθη, οἱ ἐπιτόπιοι ἀξιωματοῦχοι, οἱ διάφοροι pa_2 - $si-re-i$ = βασιλεῖς, ἀνέλαβον τὰ δικαιώματα καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ Φάνακτος· ὅτι μεταξὺ τῶν καθηκόντων τούτων ἦσαν καὶ αἱ ἱεροτελεστῖαι, αἱ ὁποῖαι ἄλλοτε ἐτελοῦντο εἰς τὰ ἀνάκτορα ὑπὸ τοῦ Φάνακτος, καὶ ὅτι τὴν ἐξέλιξιν καὶ ἀλλαγὴν αὐτὴν διεφύλαξεν ἡ παράδοσις. Ἡ ἐπέκτασις τοῦ τίτλου τοῦ βασιλέως καὶ ἡ προσθήκη ἱεροτελεστιῶν εἰς τὰ καθήκοντά του δικαιολογοῦν τὸν τίτλον τοῦ ἄρχοντος βασιλέως τῶν Ἀθηναίων.

Εἰς τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν παρουσιάζονται ἀνυπερβλητοὶ δυσκολίαι. Ἡ μυκηναϊκὴ πολιτεία τῶν Ἀθηναίων δὲν κατεστράφη ὅπως αἱ τῆς Πύλου, τῶν Μυκηνῶν, κλπ. Τὸ πολιτικόν της σύστημα παρέμεινεν ἐν ἰσχύϊ καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἄλλων μυκηναϊκῶν κέντρων. Κατ' ἀκολουθίαν ὁ Φάναξ, ὁ ὁποῖος παρέμεινεν εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Ἀκροπόλεως δὲν ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ ἀσημοτέρου βασιλέως ἀλλὰ παρέμεινεν ὡς ὁ ἥπατος ἄρχων τῆς πολιτείας μέχρι καὶ τῶν χρόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἀξίωμα τοῦ Φάνακτος ἀλλὰ καὶ τὸ τοῦ βασιλέως κατηγορήθη. Ἐὰν λοιπὸν εἰς τὴν παράδοσιν τῶν Ἀθηναίων εἶχε παραμείνει ἡ ἀνάμνησις τῆς ἱερατικῆς ιδιότητος τοῦ Φάνακτος, τότε καὶ ὁ ἀξιωματοῦχος τῶν ὑστερωτέρων χρόνων θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκαλῆται «ἄρχων Φάναξ»· τοῦτο ὁμοίως δὲν συμβαίνει καὶ κατ' ἀκολουθίαν οἱ συλλογισμοί, εἰς τοὺς ὁποίους ἐβασίσθη ἡ ἀρχιερατικὴ ιδιότης τοῦ Φάνακτος, δὲν εὐσταθοῦν, διότι εἶναι ἀντίθετοι πρὸς τὰς πληροφορίας τῶν πινακίδων.

Ἀκόμη μία ὑπόθεσις, ἀρκετὰ διαδεδομένη, πηγάζει ἀπὸ τὴν ἀναπόδεικτον ἱερατικὴν ιδιότητα τοῦ Φάνακτος. Εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς φαίνεται ὅτι ὑπῆρχον πάντοτε ἱερά. Ὑποτίθεται λοιπὸν ὅτι οἱ μυκηναῖοι ἐπίστευον ὅτι οἱ θεοὶ τῶν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἔμμενον εἰς τὰ ἱερά αὐτά, ἔζων μὲ τὸν ἄνακτα, ὁ ὁποῖος τοὺς ὑπηρετεῖ καὶ ὁ ὁποῖος ὡς θεράπων καὶ φίλος τῶν θεῶν ἐθεωρεῖτο θεῖος. Οἱ γνωστοὶ στίχοι τοῦ Ἔπους, οἱ ἐκθειάζοντες τὴν σχέσιν τῆς Ἀθηναίας πρὸς τὸν Ἐρεχθίδα, τὸν μυθικὸν βασιλέα τῶν Ἀθηναίων, ἐνισχύουσι τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν. Εἰς τὸ Β τῆς Ἰλιάδος 546 κ.ξξ. λέγεται διὰ τοὺς Ἀθηναίους:

*Οἱ δ' ἄφ' Ἀθήνας εἶχον, ἐνκείμενον πολιέθρον,
 δῆμον Ἐρεχθίδος μεγαλήτορος, ὃν ποτ' Ἀθήνη
 θρέψε Διὸς θυγάτηρ, τέκε δὲ ζείδωρος ἄρουρα,
 καὶ δ' ἐν Ἀθήνης εἶσεν, ἐῶ ἐν πίοι νηῶ'*

¹ PALMER, ἔ. ἀ. σ. 227 ἔξ. καὶ σ. 442.

καὶ ὅταν ἢ Ἀθηνᾶ

*λίπε δὲ Σχερίην ἐρατεινήν,
ἔκετο δ' ἐξ Μαραθῶνα καὶ εὐρουάγυιαν Ἀθήνην,
δῶνε δ' Ἐρεχθῆος πυκινὸν δόμον.*

(Ὀδύσσεια η 79-81)

Ἀλλὰ πολλοὶ φιλόλογοι, ἴσως ἢ πλειονότης, δέχονται ὅτι οἱ στίχοι αὐτοὶ εἶναι ἐμβόλιμοι καὶ προσετέθησαν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Πεισειστράτου ἀπὸ Ἀθηναίους, οἱ ὅποιοι προσεπάθουν νὰ ἐξυμνήσουν τὰς Ἀθήνας, τῶν ὁποίων ἢ δοῦσαι εἰς τὸ Ἔπος δὲν ἦτο διόλου ἔνδοξος. Ὡς ἐκ τούτου οἱ ἐμβόλιμοι καὶ ὑστερώτεροι αὐτοὶ στίχοι δὲν εἶναι ἀποδεικτικοὶ τῶν πράξεων καὶ τῶν ἀντιλήψεων τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Πρὸς τοῦτους ἱερὰ εὐρέθησαν καὶ εἰς οἰκίματα τῆς Ἀσίνης καὶ τοῦ Μπερμπατίου¹ καὶ αὐτὰ ἀποδεικνύουν τὸ ἐσφαλμένον τῆς ὑποθέσεως, διότι ἄλλως θὰ πρέπει νὰ ὑποτεθῆ ὅτι καὶ οἱ ἰδιοκτῆται τῶν οἰκιῶν αὐτῶν, οἱ ὅποιοι δὲν ἦσαν Γάνακτες, συνέζων μὲ τοὺς θεοὺς ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν καὶ ἐθεωροῦντο θεοὶ.

Ἐπίσης ἐσημειώθη ὅτι ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν ἀνακτόρων τῶν Μυκηνῶν, τῆς Τίρυνθος καὶ τῶν Ἀθηνῶν ἰδρύθησαν ναοὶ τῶν Ὀλυμπίων θεῶν. Εἶναι ὁμως ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖον νὰ δεχθῶμεν ὅτι: «the reason why the temples are built upon the ruins of the Mycenaean palaces is the sacred character of the King's palace, which remained always attached to the place through the tenacity of religious tradition»²; Πιστεύω ὅτι δύναται νὰ δοθῆ καὶ ἄλλη ἐξήγησις, πλησιεστέρα πρὸς τὰ πράγματα. Καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀνάκτορον τῶν Ἀθηνῶν πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι ἡ θέσις του εἶναι ἄδηλος. Τὸ ὅτι ὑπῆρχε ἀνάκτορον εἰς τὴν Ἀκρόπολιν ὑποδεικνύουν τὰ κυκλώπειά της τείχη, ἀλλὰ ποῖον τμῆμα τῆς περιοχῆς ἐκάλυπτε δὲν εἶναι γνωστόν. Μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἐπιστεύετο ὅτι μερικὰ τοιχάρια καὶ δύο βάσεις ἐκ πύρου κείμεναι πρὸς Νότον τῆς προστάσεως τῶν Κορῶν ἦσαν τὰ μόνα κατάλοιπα τοῦ ἀνακτόρου καὶ ταῦτα ἐχρησιμοποίησεν ὁ HOLLAND εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ μεγάρου τοῦ ἀνακτόρου ἐκεῖνου³. Μετὰ προσεκτικὴν ἔρευναν καὶ μελέτην ὁ ΣΠΥΡ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ κατέληξεν ἐσχάτως εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «ἀπὸ ὅλων αὐτῶν τοὺς τοίχους, τοὺς θεωρηθέντας προϊστορικοὺς καὶ ἀποδοθέντας εἰς τὸ συγκρότημα τοῦ ἀνακτόρου ἢ εἰς ἄλλας ἀπλουστέρας κατοικίας οὐδεὶς εἶναι μυκηναϊκός». Εἰς παρόμοιον συμπέρασμα ἔφθασε καὶ διὰ τὰς βάσεις: «τίποτε δὲν μᾶς ἀναγκάζει νὰ θεωρήσωμεν τὰς βάσεις αὐτὰς ὡς μυκηναϊκὰς, ἀντιθέτως δὲ ὑπάρχουν σοβαρώτατοι λόγοι νὰ τὰς δεχθῶμεν ὡς σημαντικῶς μεταγενεστέρας», γράφει, καὶ εἰς τοῦτο ἔχει ἀπολύτως δίκαιον⁴. Εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ὁ πρῶτος ναὸς Ὀλυμπίου θεότητος δὲν ἦτο ἰδρυμένος ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀνακτόρου τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ θέσις τοῦ ζητήματος καὶ ἡ πραγματικὴ ἐξήγησις γίνεται θετικωτέρα, ὅταν ἐξετάσωμεν τὰ κατάλοιπα τῶν ἀκροπόλεων τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθος. Καὶ εἰς

1 NILSSON, ἔ.ἀ. σ. 110 καὶ 115.

2 NILSSON, ἔ.ἀ. σ. 487.

3 L. B. HOLLAND, AJA 28, 1924, σ. 162-168

καὶ εἰκ. 13.

4 Σπ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Ἡ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολις τῶν

Ἀθηνῶν, 1962, σ. 62 καὶ 65.

τὰς δύο αὐτὰς ἀκροπόλεις ἔχομεν ναοὺς ἰδρυμένους ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀνακτόρου, πρέπει ὅμως νὰ μὴ λησιμονῶμεν ὅτι μεταξὺ τῶν ἠρειπωμένων θεμελίων τῶν ἀνακτόρων αὐτῶν εὐρέθησαν καὶ ἐρείπια οἰκιῶν τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ἀποδεικνύοντα ὅτι οἱ ἀπόγονοι τῶν μυκηναίων εἰς τοὺς χρόνους ἐκείνους κατόικουν εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου, εἶναι δὲ φυσικὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐκεῖ ὅπου εἶχον τὰς κατοικίας των οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι θὰ ἔκτισαν καὶ τὸν ναὸν των. Ἐὰν ἔκτισαν τὸν ναὸν των ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν ἀνακτόρων, διότι τὰ ἐθεώρουν ἱερά, διατί τότε ἔκτισαν ἐπὶ τῶν ἰδίων ἐρειπίων καὶ τὰς κατοικίας των; Τὸ ὅτι ναοὶ ἐκτίσθησαν εἰς πολὺ ὑπερωτέρους χρόνους ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῶν ἀνακτόρων, δὲν ἀποδεικνύει τὴν ἱερότητα τῶν ἀνακτόρων, διότι ἀπλᾶ καὶ κατὰ τὸν ΤΣΟΥΝΤΑΝ ἀθλια οἰκήματα ἐκτίσθησαν ἐπίσης ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἐκείνων. Ἄς μὴ λησιμονῶμεν ὅτι καὶ εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους βωμοὶ ὑπῆρχον εἰς τὴν αὐτὴν πολλῶν οἰκιῶν, ὅτι αὐτοὶ δὲν ὑποδεικνύουν ἰδιαίτεραν στενὴν σχέσιν τῶν κατοίκων μὲ τοὺς θεοὺς.

Κατὰ ταῦτα οὐδεὶς λόγος καὶ οὐδεμία ἔνδειξις ὑπάρχει δυναμένη νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Φάναξ τῶν μυκηναϊκῶν πολιτειῶν ἦτο καὶ ὁ «ἀρχιερεὺς των». Μελλοντικαὶ ἀνακαλύψεις ἴσως ἀλλοιώσουν τὸ συμπέρασμα τοῦτο, ἀλλὰ τὰ μέχρι τοῦδε γνωστὰ δεδομένα τὸ ἀποδεικνύουν ὡς τὸ μόνον δυνατόν.

Τελευταίως ὑποστηρίζεται ὅτι ὁ Φάναξ ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ προσωποποίησις τοῦ θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, ὅτι ἐνομιζέτο θεῖος¹. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη μὲ τὸν καιρὸν λαμβάνει μορφήν δόγματος καὶ στηρίζεται εἰς τὰς ἀκολούθους δύο θέσεις:

1) Ἡ ὑπόθεσις ἐστηρίχθη ἐπὶ τοῦ τίτλου τοῦ ὑπάτου ἀρχοντος τῆς μυκηναϊκῆς πολιτείας. Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, ὁ ἀρχων αὐτὸς ἐλέγετο Φάναξ. Αἱ ἐνδείξεις τῶν ἐπιγραφῶν πινακίδων δυστυχῶς δὲν εἶναι θετικά. Φαίνεται ὅτι ὁ τίτλος τοῦ Φάνακτος ἐδίδετο καὶ εἰς τοὺς ἀθανάτους θεοὺς καὶ εἰς τὸν ὑπάτον τῆς πολιτείας θνητὸν ἀρχοντα, δὲν εἶναι δὲ πάντοτε βέβαιον, ἐὰν ὁ μνημονευόμενος εἰς τὴν ἐπιγραφὴν εἶναι ἀθάνατος θεὸς ἢ θνητὸς ἀρχων. Ἡ διάκρισις παραμένει εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἐρευνητοῦ καὶ εἰς τὴν ὑποκειμενικὴν του ἐπιλογὴν. Ὁ συνάδελφος κ. PALMER π.χ. λέγει ὁ τιμώμενος δι' ἀφιερῶματος τῆς πινακίδος Un 2 «is more likely to be the divine than the earthly wanax»² καὶ τοῦτο διότι τὸ ἀφιέρωμα εἶναι τόσον πλούσιον. Εἰς τὰς «πινακίδας τοῦ ἐλαίου» συχνάκις ἀναφέρεται ὁ Φάναξ, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ παραμένει ἀβεβαία ἡ διάκρισις νομίζω ὅτι εἰς τὰς πινακίδας ἐκείνας ἔχομεν τὸν ἀθάνατον ἀνακτα³. Ὅπουδήποτε ὁ θνητὸς ἐπίγειος ἀναξ ἀναφέρεται ἀσφαλῶς, δὲν ἔχομεν ἀναθήματα ἢ λατρευτικὰς πράξεις ἀφιερωμένας εἰς αὐτόν.

Ὁ συνάδελφος κ. PALMER ὅμως ἀναφέρει τὴν πινακίδα Un 219, εἰς τὴν ὁποίαν λέγει ὅτι ὁ Φάναξ εἶναι στενῶς συνδεδεμένος μὲ τὴν θεὰν - Πότιαν, καὶ ὁ σύνδεσμος αὐτὸς κατὰ τὴν ἀντίληψίν του ἀποδεικνύει τὴν θεϊαν ἰδιότητα τοῦ μυκηναίου ἀρχον-

1 T. B. L. WEBSTER, From Mycenae to Homer, 1959, σ. 11, 22 κλπ. καὶ εἰς Companion to Homer, 1962, σ. 455. PALMER, ἔ.ἀ. σ. 267. W. K. C. GUTHRIE, Bull. of Inst. of Class. Studies, 6, 1959, σ. 42.

2 PALMER, ἔ.ἀ. σ. 258.

3 Διὰ τὰς «πινακίδας τοῦ ἐλαίου» ὄρα E. BENNETT, The Olive Oil Tablets of Pylos, Minos Suppl. 2, 1958. M. LANG, AJA 62, 1958, καὶ 67, 1963. PALMER, ἔ.ἀ. σ. 240-245.

τος¹. Ἡ πινακὶς ἐκείνη, ὅπως ὁ PALMER γράφει, περιέχει «lists of names in the dative against which are booked commodities of various kinds... the recipients are both (a) gods and (b) their associates». Εἰς τοὺς στίχους 7 καὶ 8 τῆς πινακίδος ἀναγινώσκεται:

wa - na - ka - te TE1 po - ti - ni - ja
 e - [ra] UI e - ma - a₂ UI PE

Υποτίθεται ὅτι ὁ wa-na-ka-te τοῦ 7ου στίχου εἶναι ὁ ἐπίγειος, θνητὸς Φάναξ καὶ ὅτι ὁ σύνδεσμός του μὲ τὴν po-ti-ni-ja καὶ τοὺς ἄλλους θεοὺς ἀποδεικνύει τὴν ἱερότητά του. Πιστεύω ὅτι οὐδὲν στοιχεῖον τῆς ἐπιγραφῆς φανερῶνει ὅτι ὁ Φάναξ τῆς πινακίδος αὐτῆς εἶναι θνητὸς ἄρχων. Τούναντιον ἢ ἐνδείξεις εἶναι σαφῆς καὶ ὑποδεικνύει θεόν, διότι ὁ Φάναξ αὐτὸς ἀναφέρεται πρῶτος εἰς ὁμάδα γνωστῶν θεῶν: τῆς Ποτνίας, τῆς Ἥρας, τοῦ Ἑρμοῦ. Ἡ τιμητικὴ αὐτῆ θέσις θὰ ἐδίδετο εἰς θεὸν κάπως σπουδαιότερον τῶν ἄλλων καὶ ὄχι εἰς θνητὸν θεράποντα τῶν θεῶν. Κατὰ ταῦτα ἢ πινακὶς Un 219 δὲν μᾶς παρέχει ἐνδείξεις, ἀσφαλῶς δὲ οὐδ' ἀπόδειξιν, ἑνὸς συνδέσμου τοῦ ἐπιγείου θνητοῦ ἀνακτος καὶ τῆς θεᾶς Ποτνίας. Ὁ σύνδεσμος αὐτὸς ἐβασίσθη εἰς ὑποκειμενικὴν ἀνθαίρετον γνώμην.

Ἐλέχθη ὅτι ὁ τίτλος po-ti-ni-ja, ὅταν δίδεται χωρὶς τὸ ὄνομα θεότητας, ἀναφέρεται «to the local Potnia, who needs no further specification»². Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῆ καὶ διὰ τὸν τίτλον wa-na-ka-te καὶ ὁ τίτλος αὐτός, ὅταν γράφεται ἄνευ ὀνόματος θεοῦ ἀναφέρεται εἰς τοπικὴν θεότητα, ἢ ὁποῖα «needs no further specification». Εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι ἡ θεότης ἐκείνη ἦτο ὁ Ποσειδῶν, ὁ προφανῶς σπουδαιότερος θεὸς τῆς περιοχῆς. Ὅποσδήποτε ἀπομένει ὡς πραγματικότης ὅτι εἰς τὰς πινακίδας δὲν διασώζονται οὔτε ἐνδείξεις καὶ ὅτι ὁ θνητὸς ἀναξ ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ προσωποποίησις ἐπὶ τῆς γῆς τοῦ θεοῦ καὶ ὅτι τοῦ ἀπεδίδοντο θεῖαι ιδιότητες. Ὁ τίτλος ἴσως ὑπεδείκνυεν εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ὅτι τὸ δικαίωμα τοῦ ἄρχου ἐδίδετο εἰς τὸν φέροντα ἀπὸ τὸν θεόν, ὁ ὁποῖος ἦτο ὁ πραγματικὸς Φάναξ³. Πάντως εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους ὁ τίτλος ἐδίδετο καὶ εἰς τοὺς ἀθανάτους θεοὺς καὶ εἰς τὸν θνητὸν ὑπατον ἄρχοντα τῆς πολιτείας. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ εἰς τὸ Ἔπος ὁ τίτλος ἐδίδετο καὶ εἰς τοὺς ἀθανάτους καὶ εἰς τοὺς θνητοὺς ἄρχοντας καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα. Εἶναι δὲ ἀδύνατον νὰ ὑποστηριχθῆ σοβαρῶς ὅτι οἱ Ἀχαιοὶ ἐβλεπον εἰς τὸν ἄρχοντα τῶν Μυκηναίων τὴν προσωποποίησιν ἐπὶ τῆς γῆς ἀθανάτου θεοῦ. (Περὶ τούτου περισσότερα κατωτέρω.)

2) Κατὰ δεύτερον λόγον ἢ ὑπόθεσις τῆς θεότητας τοῦ μυκηναίου ἀνακτος ἐστηρίχθη εἰς τὴν πληροφορίαν τὴν περιλαμβανομένην εἰς πινακίδα τῆς Πύλου, ὅτι ὁ ὑπατος ἄρχων τῆς εἶχε τέμενος. «The words wanax and temenos suggest that the Mycenaean ruler was divine», γράφει ὁ συνάδελφος κ. T.B.L. WEBSTER⁴.

1 PALMER, ἔ.ἀ. σ. 259.

2 Ἀπτόθι σ. 83, 250. PALMER, Mycenaean and Minoan, σ. 123-125 καὶ 232.

3 Ηρβ. J. ΡΥΗΝΕΙ, Minoica, 1958, σ. 327-333.

4 Εἰς Companion to Homer, σ. 455.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμὸν ΕΓ 312 πινακίδα τῆς Πύλου ἀναγιγνώσκεται :

wa - na - ka - te - ro te - me - no
to - so - jo pe - ma ΣΙΤΟΣ 30
ra - wa - ke - si - jo te - me - no ΣΙΤΟΣ 10

Ἡ πινακὶς αὐτὴ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Φάναξ τῆς Πύλου εἶχε τέμενος, συγχρόνως ὁμοῦ ἀποδεικνύει ὅτι καὶ ὁ λαΓαγέτας (=ra-wa-ke-si-jo) ἐπίσης εἶχε τέμενος, ἂν καὶ τὸ τμήμα γῆς, τὸ ὁποῖον τοῦ ἀνήκε εἶχε μικροτέρας διαστάσεις¹. Τοῦτο ἐπέβαλε τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ ὁ ἀξιωματοῦχος ἐκεῖνος ἐθεωρεῖτο «in some sense divine». Τὸ συμπέρασμα ὁμοῦ αὐτὸ δημιουργεῖ τὴν πιθανότητα ὅτι καὶ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι ἦτο δυνατόν νὰ εἶχον *τεμένα* καὶ ὡς ἐκ τούτου νὰ ἐθεωροῦντο θεοὶ = divine. Ὅλοι οἱ εἰδικοὶ μελετηταὶ δέχονται ὅτι μόνον μέρος τῶν πινακίδων, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρχον εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, διεσώθη καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι εἰς τὰς ἀφανισθείσας πινακίδας δὲν ἀνεγράφοντο καὶ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι, οἱ ὁποῖοι ἐκαρποῦντο *τεμένα*. Πρὸς τούτοις εἰς τὰς διασωθείσας πινακίδας δὲν εὐρίσκωμεν ἐνδείξεις, αἱ ὁποῖαι ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ ὄρος *τέμενος* εἰς τοὺς ΥΕ ΠΙΒ χρόνους ἐσήμαινε ὄχι μόνον *τεμάχιον* γῆς, τὸ ὁποῖον ἐδίδετο ὑπὸ τῆς πολιτείας εἰς τὸν ἄρχοντα ὡς βασιλικὸν προνόμιον ἢ εἰς τὸν λαΓαγέταν δι' ἐκτάκτους ὑπηρεσίας, ἀλλ' ὅτι πρὸς τούτοις ἐφανέρωνε καὶ τὴν ἱερότητα τοῦ κατόχου. Ἀκόμη καὶ εἰς τὸ Ἔπος ὁ ὄρος δὲν ἐχρησιμοποιεῖτο ἀποκλειστικῶς διὰ τὰ κτήματα τῶν θεῶν καὶ μόνον εἰς προχωρημένους ἱστορικοὺς χρόνους συνεδέθη μὲ τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας τοῦ λαοῦ. Μέχρις οὗτου εὐρεθῶν εἰς τὰς πινακίδας, αἱ ὁποῖαι θὰ ἀνακαλυφθοῦν εἰς τὸ μέλλον, θετικαὶ ἐνδείξεις ἀποδεικνύουσιν τὴν ἱερότητα τοῦ *τεμένου*, δικαιούμεθα νὰ πιστεύωμεν ὅτι ὁ ὄρος ἐσήμαινε ἀπλῶς ἐν *τεμάχιον* γῆς, τὸ ὁποῖον ἐδίδετο εἰς τὸν ἄνακτα ἢ καὶ εἰς ἄλλους ἀξιωματοῦχους *ὄφρα νέμοιτο*.

Τεμένα εἶχον καὶ ἀθάνατοι θεοὶ καὶ θνητοὶ ἥρωες εἰς τὸ Ἔπος. Ὁ Ζεὺς μετέβαινε συνήθως εἰς

*Ἴδην . . . πολυπίδακα, μητέρα θηρῶν,
Γάργασον, ἔνθα τέ οἱ τέμενος βωμός τε θυήεις.*

(Ἰλιάς Θ 47-48)

Ὁ ἀνθεμόεις Πύρασος ἦτο Διμήτηρος *τέμενος* (Ἰλιάς Β 695-696) καὶ ὁ Σπερχεῖος εἶχε *τέμενος* (Ἰλιάς Ψ 148)

ἔς πηγάς, ὅθι τοι τέμενος βωμός τε θυήεις.

Ἡ Ἀφροδίτη τέλος εἶχε *τέμενος* εἰς τὴν Πάφον τῆς Κύπρου, ὅπως ἀναφέρει ἡ Ὀδύσσεια (θ 362-363):

*ἢ δ' ἄρα Κύπρον ἔκανε φιλομειδῆς Ἀφροδίτη,
ἔς Πάφον, ἔνθα τέ οἱ τέμενος βωμός τε θυήεις.*

Βωμός ἀναφέρεται εἰς τὰς τρεῖς ἀπὸ τὰς τέσσαρας περιπτώσεις, τὰς ὁποίας ἀναφέρουν τὰ Ἔπη καὶ ὁ βωμός αὐτὸς ἀποδεικνύει ὅτι οἱ δικαιοῦχοι θεοὶ ἐλατρεύοντο εἰς τὰ *τεμένα* τῶν. Λατρεία λοιπὸν εἰς τὰ *τεμένα* τῶν θεῶν ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν πραγμάτων

¹ VENTRIS - CHADWICK, ἔ.ἀ. σ. 152.

και από την λατρεία αυτήν με την πάροδο του χρόνου επήγασεν ή αντίληψις τής ιερότητας του χώρου και τής ειδικής θρησκευτικής σημασίας του ὄρου.

Εἰς τοὺς Ὀμηρικοὺς χρόνους *τεμένεα* παρεχωροῦντο καὶ εἰς τοὺς θνητοὺς διὰ δύο ὡς φαίνεται, λόγους. Τὸ τέμενος ἦτο κατὰ πρῶτον λόγον προνόμιον τῆς βασιλείας. Οὕτω τὸ τέμενος, τὸ ὅποῖον ὁ Ἡφαιστος *εἶπυ* εἰς τὴν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέως, καλεῖται *βασιλῆϊον* (Ἰλιάς Σ 550). Ὁ βασιλεὺς τῶν Φαιάκων Ἀλκίνοος εἶχε τέμενος πλησίον τοῦ ἄλλου τῆς Ἀθηνᾶς, ὡς ἀναφέρει ἡ Ὀδύσσεια (ζ 293):

*ἔνθα δὲ πατὴρ ἐμοῦ τέμενος τεθαλυῖά τ' ἀλώη,
τόσσον ἀπὸ πτόλιος ὅσσον τε γέγωνε βοήσας·*

Εἰς τὸν Βελλερεφόντην ἐδόθη τέμενος *ὄφρα νέμοιτο*, ὅταν ὁ βασιλεὺς τῆς Λυκίας *δῶκε . . . οἱ τιμῆς βασιλῆϊδος ἤμισον πάσης* (Ἰλιάς Ζ 193). Οὕτε εἰς τὴν μίαν οὕτε εἰς τὴν ἄλλην περίπτωσιν ἀναφέρεται ὅτι τὸ τέμενος τὸ βασιλῆϊον εἶχε βωμὸν ἢ ὅτι ἐθεωρεῖτο ἱερόν ἢ ὅτι ἐχάριζε θεϊότητα εἰς τὸν κτήτορα, ἀλλ' ἐδίδοτο *ὄφρα νέμοιτο*. Ἀκόμη ἔχομεν ἐνδεξίεις ὅτι τὸ τέμενος περιήρχετο εἰς τὴν κατοχὴν τῶν ἐπιγόνων μετὰ τὸν θάνατον τοῦ τιμηθέντος, ὅτι ἦτο κληρονομικόν. Ὁ Ἀχιλλεὺς ἐπαιρόμενος διὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰφιτύωνος ἐπηύξατο:

*«κεῖσαι, Ὀτρυντεῖδη, πάντων ἐκπαγλῶτατ' ἀνδρῶν·
ἐνθάδε τοι θάνατος, γενεὴ δέ τοι ἔστ' ἐπὶ λίμνῃ
Γυγαίῃ, ὅθι τοι τέμενος πατρῴϊόν ἐστιν,
Ἵλλω ἐπ' ἰχθυόεντι καὶ Ἐρμῶ δινήεντι».*

(Ἰλιάς Υ 389-392)

Ἴσως καὶ τὸ τέμενος τοῦ Σαρπηδόνοσ καὶ τοῦ Γλαύκου (Ἰλιάς Μ 313) ἦτο πατρῴϊον, τὸ τέμενος τοῦ πάππου των Βελλερεφόντη¹.

Τεμένεα ἐδίδοσαν εἰς ἡρώας ἢ τρανοὺς πολεμιστὰς ὅχι διότι ἐθεωροῦντο θεῖοι ἀλλὰ διὰ τὰς ὑπηρεσίας των καὶ ἡ ἀπονομὴ *τεμένους* δὲν μετέβαλε τοὺς θνητοὺς αὐτοὺς εἰς λατρευομένους ἡμιθέους. Τοῦτο ἀποδεικνύεται πλήρως ἀπὸ τὴν περίπτωσιν τοῦ Μελέαγρου:

*. . . τὸν δὲ (Μελέαγρον) λίσσαντο γέροντες
Αἰτωλῶν, πέμπον δὲ θεῶν ἱερῆας ἀρίστους,
ἐξελεθεῖν καὶ ἀμῦναι, ὑποσχόμενοι μέγα δῶρον·
ὀπόθι πῶτατον πεδίον Καλυδῶνος ἐρανήης,
ἔνθα μιν ἦνωγον τέμενος περικαλλές ἐλέσθαι
περιηχοτόγονον, τὸ μὲν ἤμισον οἰνοπέδοιο,
ἤμισον δὲ ψιλὴν ἄροσιν πεδίοιο ταμέσθαι.*

(Ἰλιάς Ι 574 κ.εξ.)

Οἱ γέροντες δὲν προσέθεσαν ὅτι ἡ παροχὴ τοῦ *τεμένους* θὰ τοῦ παρεῖχε καὶ δικαιώματα θεῶν τιμῶν, πρῶγμα τὸ ὅποῖον θὰ ἐνίσχυε τὰς παρακλήσεις των καὶ θὰ ηὔξανε

¹ Εἰς τὸ Β τῆς Ἰλιάδος, 46, τὸ σκηπτρον τοῦ Ἀγαμέμνονος καλεῖται *πατρῴϊον*, εἰς τὸ αὐτὸ δὲ βιβλίον Β, 100-105, ἐπεξηγεῖται πῶς τὸ σκηπτρον, τὸ ὅποῖον ἐπι-

λοτέχνησεν ὁ Ἡφαιστος διὰ τὸν Δία, περιήλθεν εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ Ἀγαμέμνονος μέσῳ τοῦ Πέλοπος καὶ τοῦ Ἀτρέως καὶ οὕτω κατέστη *πατρῴϊον*.

τὴν ἀξίαν τοῦ «μεγάλου δώρου». Καὶ τοῦτο διότι ἡ παροχὴ τοῦ τεμένου δὲν συνωδεύετο μὲ τοιαύτας τιμᾶς. Τὸ τέμενος θὰ ἐδίδετο εἰς τὸν Μελέαγρον ὡς δῶρον δι' ὠρισμένην ὑπηρεσίαν πρὸς τὴν πολιτείαν. Ὁ ἥρωας ἐκώφευσε εἰς τὰς παρακλήσεις τῶν γερόντων καί, ὅταν ἐπιτέλους ἀπέκρουσε τοὺς Κουρήτας καὶ ἠλευθέρωσε τὴν Καλυδῶνα τὴν ἔρανήν, ἀκόμη καὶ τότε δὲν τοῦ ἐδόθη τὸ τέμενος, διότι ἀρχικῶς δὲν ὑπέκουσεν εἰς τὰ κελεύσματα καὶ τὰς παρακλήσεις τῶν γερόντων καὶ τῶν ἱερέων.

Καὶ δεύτερον παράδειγμα ἐξ ἴσου διδακτικὸν μᾶς παρέχει ἡ Ἰλιάς (Υ 177 ἐξ.). Εἰς τὴν τελευταίαν φάσιν τοῦ Τρωικοῦ δράματος ὁ Αἰνεῖας σπεύδει νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸν Ἀχιλλεῖα:

*τὸν πρότερος προσέειπε ποδάρκης δῖος Ἀχιλλεύς·
«Αἰνεῖα, τί σὺ τόσους ὁμίλον πολλὸν ἐπελθὼν
ἔστῃς; ἢ σέ γε θυμὸς ἐμοὶ μαχέσασθαι ἀνώγει
180 ἐλπόμενον Τρώεσσιν ἀνάξειν ἵπποδάμοισι
τιμῆς τῆς Πριάμου; ἀπὸρ εἴ κεν ἔμ' ἐξεναοῖξῃς,
οὐ τοι τοῦνεκά γε Πρίαμος γέρας ἐν χειρὶ θήσει
εἰσὶν γὰρ οἱ παῖδες, ὁ δ' ἐμπεδος οὐδ' ἀεσίφρων.
ἢ νῦ τί τοι Τρῶες τέμενος τάμον ἔξοχον ἄλλων,
185 καλὸν φνυταλιῆς καὶ ἀρούρης, ὄφρα νέμῃαι,
αἶ κεν ἐμὲ κτείνῃς; »*

Εἰς τὸν Αἰνεῖαν θὰ ἐδίδετο τέμενος δι' ἐξέχουσαν ὑπηρεσίαν πρὸς τὴν πολιτείαν. Διὰ τὸν ἴδιον ἢ παρόμοιον λόγον ἴσως ἐδόθη τὸ τέμενος καὶ εἰς τὸν λαΦαγέταν τῆς Πύλου, ἐνῶ τὸ τέμενος τοῦ Φάνακτος ἦτο μέρος τιμῆς βασιληίδος. Ἰδιαιτέρως πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι τὸ τέμενος ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι πατρῷον περιελθὼν εἰς τὴν κυριότητα ἐπιγόνων, οἱ ὅποιοι ἴσως οὐδεμίαν ὑπηρεσίαν προσέφερον εἰς τὴν πατρίδα, οὔτε ἦσαν ἄνακτες. Ἡ παροχὴ τεμένου εἰς ἄνακτας καὶ ἥρωας ἀντιπροσωπεύει μυκηναϊκὴν συνήθειαν, ἀλλ' οὐδὲ ἡ παραμικροτέρα ἔνδειξις ὑπάρχει ὑποδεικνύουσα ὅτι θείαι τιμαὶ συνώδευον τὸ μέγα δῶρον, τὸ ὅποιον τοῖς παρείχετο εἴτε ὡς μέρος τῆς τιμῆς βασιληίδος εἴτε διὰ τὰς ὑπηρεσίας τῶν πρὸς τὴν πατρίδα.

Ὅπως ἐδίδετο τέμενος καὶ εἰς ἀθανάτους θεοὺς καὶ εἰς θνητοὺς κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ ὁ τίτλος ἀναξ ἐδίδετο εἰς τοὺς Ὀλυμπίους καὶ εἰς τοὺς ἥρωας. Εἰς τὴν Ἰλιάδα ὁ τίτλος ἐδίδετο ἰδίᾳ εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα, ὁ ὅποιος συχνακίς ἀποκαλεῖται ἀναξ ἀνδρῶν¹. Ἀρκεῖ νὰ ἐνθυμηθῶμεν τὸν ὀργύλον λόγον τοῦ Ἀχιλλέως εἰς αὐτὴν τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀχαιῶν διὰ νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ Ἀγαμέμνων δὲν ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ προσωποποιήσις ἐπὶ τῆς γῆς θεοῦ, ὅτι δὲν ἐτιμᾶτο ὄντως ὡς θεός, ὅτι ὁ τίτλος του δὲν φανερώνει τὴν ἀπόδοσιν θείων τιμῶν, αἱ ὅποια ἀπενέμοντο εἰς μυκηναίους ἄρχοντας:

*«οἶνοβαρές, κνρὸς ὄμματ' ἔχων, κραδίην δ' ἐλάφοιο,
οὔτε ποτ' ἐς πόλεμον ἅμα λαῶν θωρηχθῆναι
οὔτε λόχονδ' ἰέναι σὺν ἀριστήεσσιν Ἀχαιῶν*

¹ Ἀπλῆ ἀνάγνωσις τῆς Ἰλιάδος φανερώνει ὅτι ὁ τίτλος τοῦ ἀνακτος ἐδόθη εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα τούλαχι-

στον 49 φοράς, εἰς τὸν Μενέλαον 2, εἰς τὸν Διομήδη 3, εἰς τὸν Ἰδομενεά 3, εἰς τὸν Ἀχιλλεῖα 4, κλπ.

τέτληκας θυμῶ τὸ δέ τοι κῆρ εἶδεται εἶναι.

· · · · ·
δημοβόρος βασιλεύς, ἐπεὶ οὐτιδανοῖσιν ἀνάσσεις»

(Ίλιάς Α 225 κ.έξ.).

Ἄναδειγν' ἐπειμένε, κερδαλεόφρον, μέγ' ἀναιδές εἶναι μερικὰ ἀκόμη «τιμητικά!» ἐπίθετα, τὰ ὅποια ὁ Ἀχιλλεύς ἀπευθύνει τὸ ἐν κατόπιν τοῦ ἄλλου πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα. Εἶναι ἀληθές ὅτι οὐχὶ σπανίως καὶ οἱ θεοὶ χορησιμοποιοῦν ἐπίθετα οὐχὶ κολακευτικά ἐναντίον ἄλλων θεῶν. Ἀλλὰ ὁ Ἀχιλλεύς δὲν ὠμίλει ἰδιαίτερος μὲ τὸν ἄνακτα, οὔτε ἐρητόρευεν εἰς συνέδριον ἀρχόντων, εἰς ὀμήγουριν ἴσων, ὅπως συνέβαινε μὲ τοὺς θεοὺς, ἀλλ' εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ λαοῦ καὶ εἰς ἐπήκοον ὀλοκλήρου τῆς στρατιᾶς, τῶν ἀνδρῶν δηλαδή, οἱ ὅποιοι ὑποτίθεται ὅτι ἀπένεμον θείας τιμᾶς εἰς τὸν ὑβριζόμενον ἄνακτα.

Εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀχαιῶν εἰς τῶν νεωτέρων ἀρχηγῶν, ὁ Διομήδης, δημοσίᾳ ἐπέληξε τὸν ἄνακτα Ἀγαμέμνονα λέγων μεταξὺ ἄλλων:

«Ἀτρεΐδη, σοὶ πρῶτα μαχήσομαι ἀφραδέοντι,
ἢ θέμις ἐστίν, ἄναξ, ἀγορή·

· · · · ·
σοὶ δὲ διάνδιχα δῶκε Κρόνου πάϊς ἀγκυλομήτω·
σκήπτρω μὲν τοι δῶκε τειμηῆσθαι περὶ πάντων,
ἀλκήν δ' οὔ τοι δῶκεν, ὃ τε κράτος ἐαὶ μέγιστον».

(Ίλιάς Ι 32 ἐξ.)

Καὶ τὸ πλῆθος τῶν Ἀχαιῶν ἀντὶ τὰ ἐκπλαγῆ καὶ δυσαρεστηθῆ κατὰ τοῦ Διομήδους ὁ ὅποιος ἀπέτεινε τὴν χειροτέραν δυνατὴν ὑβριν κατὰ πολεμικοῦ ἠγέτου, τὴν ὑβριν τῆς ἀνανδρίας, ἐπεκρότησε τοὺς λόγους του πάντες ἐπίαχον υἱὲς Ἀχαιῶν, λέγει ὁ Ὅμηρος. Οἱ λόγοι τοῦ Διομήδους ἐπίσης φανερόνουν ὅτι ὁ ἄναξ Ἀγαμέμνων ἐτιμᾶτο, περὶ πάντων, περισσότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ὡς γενικὸς ἀρχιστράτηγος ὃχι ὁμῶς καὶ ὡς προσωποποιήσις τοῦ θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, οὔτε τοῦ ἀπενέμοντο θεῖαι τιμαί.

Νομίζω ὅτι κατέστη φανερόν ὅτι εἰς τὸ Ἔπος ὁ τίτλος ἄναξ καὶ τὸ ὄνομα τέμενος δὲν ὑποδηλοῦν θείας τιμᾶς ἀπονεμομένας εἰς τοὺς θνητοὺς ἀρχοντας. Πρῶτοῦ δὲ δεχθῶμεν ὅτι αἱ λέξεις αὗται εἶναι ἀπηγήσεις παραδόσεων ἀρχαιοτέρων χρόνων, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ ἀρχοντες ἐθεωροῦντο ὡς θεῖοι ἢ ὡς προσωποποιήσεις θεῶν ἐπὶ τῆς γῆς, θὰ πρέπει νὰ ἀποδείξωμεν ὅτι εἰς τοὺς μυκηναίους Φάνακτας τῶν ἐνεπιγράφων πινακίδων ἀπενέμοντο θεῖαι τιμαί. Οὐδὲ ἡ ἐλάχιστη ἐνδειξις ὑπάρχει ὑποδεικνύουσα ὅτι ὄντως οὕτως εἶχον τὰ πράγματα.

Ἄς σημειώσωμεν ἐδῶ καὶ μίαν ἄλλην παρατήρησιν σχετικὴν πρὸς τὸν τίτλον τοῦ ἄνακτος εἰς τοὺς μυκηναίους καὶ εἰς τοὺς ὀμηρικούς χρόνους. Καὶ κατὰ τὰς δύο περιόδους ὁ τίτλος Φάναξ ἦτο ἀνώτερος τοῦ τίτλου βασιλεύς. Διὰ τοῦτο οἱ θεοὶ ἀποκαλοῦνται κατὰ κανόνα ἄνακτες εἰς τὸ Ἔπος, δηλαδή ἀπονέμεται εἰς αὐτοὺς ὁ ἀνώτερος τίτλος. Εἶδομεν δὲ ὅτι ὁ τίτλος βασιλεύς = pa₂ - si - re - u εἰς τὴν ΥΕ ΠΙΒ ἐποχὴν ἐδί-

δετο εἰς ἀσήμους ἀξιωματούχους. Ὁ συνάδελφος κ. PAGE τελευταίως παρετήρησεν ὅτι εἰς τὴν ἐπικὴν ποιήσιν «the older distinction (of the titles) has become confused, for the Epic gives the title basileus to men who were clearly—in the Mycenaean sense—wanaktes¹.» Πιστεύω ὅτι ἡ μυκηναϊκὴ διάκρισις τῶν δύο αὐτῶν τίτλων διατηρεῖται καὶ εἰς τὸ Ἔπος καὶ ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ ηὔξηθη μόνον ἡ σημασία καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ τίτλου τοῦ βασιλέως.

Ἡ Τρωικὴ ἐκστρατεία, ὅπως λέγει ὁ Θουκυδίδης (I 3. 1) ἦτο κοινὴ τῶν Ἑλλήνων προσπάθεια—κοινῇ ἐργασιαμένη ἢ Ἑλλάς—ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν ἑνὸς ἀρχηγοῦ, τοῦ Ἀγαμέμνονος. Ἡ ἡγεσία αὐτὴ ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἀρχὴν τοῦ Βάνακτος τῶν πινακίδων τῆς Πύλου καὶ τῆς Κνωσοῦ. Πολλοὶ ἐπὶ μέρος ἀρχοντες ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ἐκστρατείαν αὐτὴν ἡγούμενοι τῶν ἰδίων τῶν στρατιωτῶν· κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον πολλοὶ ἀξιωματοῦχοι συνέβαλον εἰς τὴν διακυβέρνησιν τῆς μυκηναϊκῆς πολιτείας. Καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ ἦσαν ὑπὸ τὴν ἀρχὴν τοῦ Βάνακτος. Ὁ ἀρχιστράτηγος τῆς ἐκστρατείας ἦτο ὁ Ἀγαμέμνων καὶ αὐτὸς ἤσκει τὴν ἀνωτάτην ἀρχὴν, ἐνῶ οἱ ἄλλοι—καθ' ὅσον διήρκει ἡ προσπάθεια καὶ μετεῖχον αὐτῆς—εἶχον ὑποδεστέραν θέσιν. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τοῖς λόγους τοῦ Ὀδυσσεὸς καὶ τοῦ Ἀχιλλέως. «Ἀτρεΐδῃ», λέγει ὁ Ἀχιλλεὺς εἰς τὸ Ψ τῆς Ἰλιάδος, 156-7, «σοὶ γὰρ τε μάλιστα γε λαὸς Ἀχαιοῶν πείσονται μύθοισι». Ὁ Ὀδυσσεὺς ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα λέγει:

· · · · ·
 «σκηπτοῦχος τ' εἶη, καὶ οἱ πειθοίατο λαοὶ
 τοσοῖδ' ὅσοισιν σὸν μετ' Ἀργείοισιν ἀνάσσεις».
 (Ἰλιάς Ξ 93)

Καὶ ὁ Νέστωρ (Ἰλιάς I 69) λέγει μεταξὺ τῶν ἀρχηγῶν:

«Ἀτρεΐδῃ, σὸν μὲν ἄρχε' σὸν γὰρ βασιλεύτατός ἐσσι.»

Σπανιώτερον ὁ τίτλος ἀναξ δίδεται καὶ εἰς ἄλλους τῶν ἀρχηγῶν, συνήθως ὁμοως, ὅταν πρόκειται νὰ νοηθῇ ἀπόλυτος ἐξουσία ἐπὶ θεμάτων τῆς ἰδιοκτησίας τῶν. Εἰς τὴν Ἰλιάδα, π.χ., λέγεται ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς

πέντε δ' ἄρ' ἡγεμόνας ποιήσατο τοῖς ἐπεποίθει
 σημαίνειν αὐτὸς δὲ μέγα κρατέων ἦρασσε
 (II 171-172)

ἐπὶ τῶν 50 πλοίων, τὰ ὁποῖα ἔφερον εἰς τὴν ἐκστρατείαν. Ἐν θυμῷ ὁ Ἀγαμέμνων λέγει πρὸς τὸν Ἀχιλλεὺς εἰς Ἰλιάδα A 179-180:

«οὔκαδ' ἰὼν σὸν νηυσὶ τε σῆς καὶ σοῖς ἐτάροισι
 Μυρμιδόνεσσιν ἄνασσε, σέθεν δ' ἐγὼν οὐκ ἀλεγίζω».

Ὁ Ἀχιλλεὺς εἶναι ὁ ἀναξ τῶν Μυρμιδόνων μόνον, ὁ Ἀγαμέμνων εἶναι ὁ ἀναξ δλοκλήρου τῆς στρατιᾶς.

Εἰς τὴν Ὀδύσειαν εὐρίσκομεν τὴν διαφορὰν τῶν δύο τίτλων σαφῶς δηλουμέ-

¹ PAGE, ἔ.ά. σ. 188.

νην εἰς τὸ λογίδριον τοῦ Τηλεμάχου πρὸς τὸν μνηστήρα Ἀντίνοον (α 392έξ.):

«οὐ μὲν γάρ τι κακὸν βασιλευμέν᾽ αἰνᾶ τέ οἱ δῶ
ἀφνειὸν πέλειται καὶ τιμηέστερος αὐτός.
ἀλλ' ἦ τοι βασιλῆες Ἀχαιῶν εἰσὶ καὶ ἄλλοι
πολλοὶ ἐν ἀμφιάλῳ Ἰθάκῃ νέοι ἠδὲ παλαιοί,
τῶν κέν τις τόδ' ἔχῃσιν, ἐπεὶ θάνε διὸς Ὀδυσσεύς·
αὐτὰρ ἐγὼν οἴκοιο ἄναξ ἔσομ' ἡμετέροιο
καὶ δμῶων, οἷς μοι λήϊσσατο διὸς Ὀδυσσεύς.»

Κατὰ ταῦτα ἡ διάκρισις τῶν δύο τίτλων ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ Ἔπος καὶ μόνον ἡ δικαιοδοσία καὶ τὰ προνόμια τοῦ βασιλέως ηὔξηθησαν. Ὡς εἶδομεν ἀνωτέρω, δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦ *pa-si-re-u*—βασιλέως τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἐγένετο σπουδαιότερον μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅταν ἡ ἐξουσία καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ Φάνακτος διεσπᾶσθῃ καὶ ὅταν μικραὶ περιοχαὶ ἐκράτησαν τὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν ὑπὸ τὸν τοπικὸν ἀξίωματοῦχον, τὸν βασιλέα, τοῦ ὁποίου τότε ἡ ἐξουσία ηὔξηθη.

Μερικαὶ ἐκφράσεις καὶ ἐπίθετα τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας χρησιμοποιοῦνται διὰ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ὑπόθεσιν περὶ ἀπονομῆς θεῶν τιμῶν εἰς τὸν ἄρχοντα τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἐσημειώθη π.χ. ὅτι ὁ Σαρπηδῶν λέγει εἰς τὸν Γλαῦκον ἐν *Λυζή πάντες... θεοὺς ὡς εἰσορόωσι* (Ἰλιάς Μ 312) καὶ τοῦτο ὡς καὶ ἄλλαι ὁμοίαι ἐκφράσεις ἐθεωρήθησαν ἀρκεταὶ διὰ νὰ ἀποδείξουν ὅτι εἰς παλαιότερους χρόνους οἱ ἄνακτες ἀπελάμβανον θεῶν τιμῶν καὶ ἐθεωροῦντο ὡς προσωποποιήσεις θεῶν ἐπὶ τῆς γῆς. Ἡ ἐκφρασις ὁμως αὐτὴ χρησιμοποιεῖται εἰς τὸ Ἔπος καὶ δι' ἀνθρώπους ἀμφιβόλου ἀρετῆς καὶ μικρᾶς ἀξίας. Τὸν Εὐρύμαχον, υἱὸν τοῦ Πολυβοίου, ἕνα τῶν μνηστῆρων *ἴσα θεῶν Ἰθακήσιοι εἰσορόωσι* (Ὀδύσεια ο 520). Ὁ Εὐρύμαχος αὐτὸς προσεπάθει νὰ καθησυχάσῃ τὴν Πηνελόπην, λέγων ὅτι θὰ φονεύσῃ ὄσους θὰ προσπαθήσουν νὰ βλάψουν τὸν Τηλέμαχον, διότι ἀκόμη ἐνεθυμεῖτο πόσον καλὸς ἦτο πρὸς αὐτὸν ὁ Ὀδυσσεύς· καὶ ὁμως *τῷ δ' ἤρτυεν αὐτὸς ὄλεθρον* (Ὀδύσεια π 448). Ἀκόμη διδακτικωτέρα εἶναι περικοπὴ τοῦ *Ἔπος* Ὀδυσσεΐας, 167 κ.έξ., εἰς τὴν ὁποίαν ἔχομεν λογίδριον τοῦ Ὀδυσσεύος πρὸς τὸν χλευάσαντα αὐτὸν Εὐρύαλον:

· · · · ·
«οἴτως οὐ πάντεσσι θεοὶ χαρίεντα διδοῦσιν
ἀνδράσιν, οἷτε φωνῆν οἷτ' ἄρ φρένας οἷτ' ἀγορητῶν.
170 ἄλλος μὲν γὰρ εἶδος ἀκιδνότερος πέλει ἀνήρ,
ἀλλὰ θεὸς μορφήν ἔπεισι στέφει, οἱ δέ τ' ἐς αὐτὸν
τερπόμενοι λεύσσουσιν· ὁ δ' ἀσφαλῆως ἀγορεύει
αἰδοῖ μελιχίῃ, μετὰ δὲ πρόπει ἀγρομένοισιν,
ἐρχόμενον δ' ἀνά ἄστν θεὸν ὡς εἰσορόωσιν.
175 ἄλλος δ' αὖ εἶδος μὲν ἀλίγκιος ἀθανάτοισιν,
ἀλλ' οἷσι χάρις ἀμφιπεριστέφεται ἐπέεσσιν,
ὡς καὶ σοὶ εἶδος μὲν ἀριπρεπές, οὐδέ κεν ἄλλως
οὐδέ θεὸς τεύξειε, νόον δ' ἀποφώλως ἔσσι.»

Ὁ ρήτωρ, τὸν ὁποῖον θεὸν ὡς εἰσορόωσιν εἶναι ἀπλοῦς πολίτης, γνωστὸς τοῖς πᾶσι

καὶ οὐχὶ Φάναξ, ἀσφαλῶς δὲ οἱ συμπολιταὶ του δὲν τὸν ἐθεώρουν ὡς θεῖον ἢ καὶ προσωποποίησιν ἐπὶ τῆς γῆς θεοῦ. Δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, νομίζω, ὅτι ἡ ἔκφρασις εἶναι ποιητικὸν στόλισμα διδόμενον εἰς οἰονδήποτε διὰ τὰ χαρίσματα του καὶ δὲν ὑποδεικνύει θεϊαν καταγωγὴν ἢ ἄρχοντας περιβαλλομένους μὲ θείας τιμᾶς.

Εἰς τὸ ἴδιον συμπέρασμα θὰ καταλήξωμεν ἐὰν ἐπιμελῶς ἐξετάσωμεν καὶ τὴν ἔκφρασιν *θεὸν ὡς τιμήσουσιν*. Ὁ Ἀγαμέμνων λέγει ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων, τὰς ὁποίας θὰ δώσῃ εἰς τὸν Ἀχιλλέα, *θεὸν ὡς τιμήσουσι* αὐτόν (Ίλιάς I 155). Ὁ Ἀγαμέμνων αὐτὸς *θεὸς δ' ὡς τίετο δῆμῳ* (Ίλιάς K 33). Ὁ Ὀδυσσεὺς λέγει εἰς τὴν «ψυχὴν» τοῦ Ἀχιλλέως: *πρὶν μὲν γάρ σε ζῶν ἐτίομεν ἴσα θεοῖσιν* (Ὀδύσεια λ. 484). Καὶ ἄλλα παραδείγματα εἶναι ἐγκατεσπαρμένα εἰς τὸ Ἔπος, ἐν τούτων ὁμως φανερώνει ὅτι ἡ ἔκφρασις εἶναι μᾶλλον ποιητικὸν στόλισμα. Ὁ Ὀδυσσεὺς εἰς τὴν φανταστικὴν ἱστορίαν τῆς καταγωγῆς του, τὴν ὁποίαν διηγεῖται εἰς τὸν Εὐμαιον λέγει μεταξὺ ἄλλων:

199 «Ἐκ μὲν Κρητῶν γένος εὐχομαι εὐρειάων
ἀνέρος ἀρνειοῦ πάϊς

205 ὅς τὸτ' ἐνὶ Κρήτεσσι θεὸς ὡς τίετο δῆμῳ
ὄλβῳ τε πλοῦτῳ τε καὶ νιάσι κνυδαλίμοισιν».

(Ὀδύσεια ξ 199-206).

Ὁ ἐκ Κρήτης γέρον «ἐτιμᾶτο ὡς θεὸς» διὰ τὸν πλοῦτόν του!

Κατὰ τὰ κελεύσματα τοῦ Διός, τὰ ὁποῖα ὁ Ἑρμῆς φέρει εἰς τὴν Κίρκην, ὁ Ὀδυσσεὺς θὰ φθάσῃ

«Φαιήκων ἐς γαῖαν, οἳ ἀγχίθεοι γεγάασιν,
οἳ κέν μιν περὶ κῆρι θεὸν ὡς τιμήσουσι»

(Ὀδύσεια ε 35-36).

Αἱ διαταγαὶ τοῦ Διὸς ἐξετελέσθησαν καὶ εἰς τὰς περιγραφὰς τῆς ὑποδοχῆς του εἰς τὴν χώραν τῶν Φαιάκων ὁ Ὀδυσσεὺς δις ἐπαναλαμβάνει ὅτι *θεὸν ὡς τιμήσαντο* (Ὀδύσεια τ 280 καὶ ψ 339). Εἰς τὴν Ὀδύσειαν ἔχομεν πλήρη περιγραφὴν τῆς ἀφίξεως τῆς παραμονῆς καὶ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Ὀδυσσεὺς ἀπὸ τὴν χώραν τῶν Φαιάκων Τιμαί, αἱ ὁποῖαι εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκληφθοῦν ὡς ἐξαιρετικαὶ καὶ ἀντάξια θεῖου προσώπου, δὲν τῷ ἀπενεμήθησαν κατὰ τὴν παραμονὴν του. Μάλιστα ὁ Εὐρύαλος τὸν ἐχλεύασεν. Οὐδεὶς τῶν Φαιάκων εἶπεν ὅτι ἦτο ἐκπρόσωπος θεοῦ, αὐτὸς δὲ ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν προβάλλει τὴν ἀξίωσιν αὐτὴν ἀλλ' ἀπλῶς λέγει:

«εἴμ' Ὀδυσσεὺς Λαερτιάδης, ὅς πᾶσι δόλοισιν
ἀνθρώποισι μέλω, καί μιν γλέος οὐρανὸν ἔκει».

(Ὀδύσεια ι 19-20).

Οὔτε ὁ Ἀλκίνοος (λ 367 ἐξ.) οὔτε ἡ Ἀρήτη (λ 336 ἐξ.) λέγουν ὅτι ὁ ξένος των πρέπει νὰ τιμηθῇ μὲ θείας τιμᾶς, διότι ἦτο ἐκπρόσωπος θεοῦ, καὶ τὰ δῶρα, τὰ ὁποῖα τῷ ἐδόθησαν, ἂν καὶ σημαντικὰ καὶ πολύτιμα, δὲν ἦσαν ἀντάξια ξένου, ὁ ὁποῖος ἐτι-

μᾶτο ὡς θεός: Ὁ Ἄλκίνοος παρακινεῖ τοὺς Φαίακες νὰ δώσουν εἰς τὸν ξένον των

« ξεινήϊον, ὡς ἐπεικέες.
 δώδεκα γὰρ κατὰ δῆμον ἀριπρεπέες βασιλῆες
 ἀρχοὶ κραίνουσι, τρισκαυδέκατος δ' ἐγὼ αὐτός·
 τῶν οἱ ἔκαστος φάρος εὐπλυνῆς ἠδὲ χιτῶνα
 καὶ χρυσοῖο τάλαντον ἐνείκατε τιμήντος.»

(Ὀδύσσεια θ 389 ἔξ.)

Εἰς τὰ δῶρα αὐτὰ προσέθεσεν ὁ Εὐρύαλος ξίφος ἀργυροῦλον (406) καὶ ὁ Ἄλκίνοος ἄλεισον χρύσειον (430) πρὸς τὸ τέλος δὲ καὶ τρίποδα μέγαν ἠδὲ λέβητα ἀνδρακάς (ν 13-14). Τὰ δῶρα ταῦτα, προερχόμενα ἀπὸ 13 ἄρχοντας, παραβαλλόμενα πρὸς τὰ φανταστικά δῶρα, τὰ ὅποια ὁ Ψευδο-Ἐπίρητος ὑποτίθεται ὅτι ἔδωσεν εἰς τὸν Ὀδυσσεύα, εἶναι σχετικῶς ὀλίγα:

«καὶ οἱ δῶρα πόρον ξεινήϊα, οἷα ἐρύκει, —λέγει ὁ Ψευδο-Ἐπίρητος—
 χρυσοῦ μὲν οἱ δῶκ' εὐδεργέος ἐπὶ τάλαντα,
 δῶκα δὲ οἱ κρητῆρα πανάργυρον ἀνθεμόεντα,
 δώδεκα δ' ἀπλοῖδας χλαίνας, τόσσους δὲ τάπητας,
 τόσσα δὲ φάρεα καὶά, τόσσους δ' ἐπὶ τοῖσι χιτῶνας,
 χωρὶς δ' αὖτε γυναικας ἀμύμονα ἔργα ἰδυίας
 τέσσαρας εἰδαλίμας, ἃς ἠθέλεν αὐτὸς ἐλέσθαι.»

(Ὀδύσσεια ω 273-279).

Ὁ Λαέρτης δὲν δεικνύει κατάπληξιν διὰ τὴν ποσότητα τῶν δώρων, διότι δὲν θὰ ἦσαν διάφορα ἀπὸ ὅσα ἐδίδοντο εἰς τιμώμενον ξένον, ἀλλ' ὑπόσχεται (283)

«δῶρα δ' ἐτόσια ταῦτα χαρίζεο, μυρὶ' ὀπάζων»

εἰάν ὄντως ὁ Ὀδυσσεὺς ἐπιστρέψῃ.

Τὸν Σαρπηδόνα καὶ τὸν Γλαῦκον οἱ κάτοικοι τῆς Λυκίας: ἐτίμων μάλιστα καὶ ὁ ποιητὴς ἐξηγεῖ πῶς τοὺς ἐτίμων:

«ἔδρη τε κρηάσιν τε ἰδὲ πλείους δεπάεσσιν
 ἐν Λυκίῃ, πάντες δὲ θεοὺς ὡς εἰσορόωσι»

(Ἰλιάς Μ 311-312).

Αἱ τιμαὶ αὗται βεβαίως δὲν εἶναι ἐξαιρετικαὶ οὐδὲ τιμαὶ ὑποδεικνύουσαι θεϊότητα.

Ἄκόμη ἔχομεν καὶ πολλὰ ἐπίθετα ὡς τό: ἀντίθεος, δῖος, διογενής, θεοειδής κλπ., εἰς τὰ ὅποια ἀναφέρονται οἱ προτείνοντες τὰς περὶ τῆς ἱερότητος τοῦ Φάνακτος ὑποθέσεις. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἐπίθετα ταῦτα οὐδὲν ἀποδεικνύουν. Ἄς ἐξετάσωμεν δι' ὀλίγων τὸ ἐπίθετον ἀντίθεος. Τοῦτο δίδεται εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς ἀρχηγούς των Ἀχαιῶν. Ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ Φαίακες καλοῦνται ἀγχίθιοι καὶ ἀντίθιοι (ε 35 καὶ ζ 241), ὅλοι οἱ Λύζιοι ἦσαν ἀντίθιοι (Μ 408 καὶ Π 421), ὅλοι οἱ ἐταῖροι τοῦ Ὀδυσσεύος εἰς τὸ κατὰ φαντασίαν ταξιδιὸν του εἰς τὴν Αἴγυπτον ἦσαν ἀντίθιοι, καὶ αὐτοὶ δὲν ἦσαν ἀριστοκράται ἀλλὰ ναῦται καὶ κωπηλάται (ξ 246-247)· οἱ σύντροφοι τοῦ Τηλεμάχου ἦσαν ἀντίθιοι (ρ 54) ἀκόμη καὶ ὁ κύκλωψ Πολύφημος ἦτο ἀντίθεος (α 70), μολονότι ἀλλαχοῦ

χαρκτηρίζεται ὡς ἀθεμίστια εἰδὼς — ἄρχιος ἀνὴρ (ι 428 καὶ 494). Τὸ ἐπίθετον ὄως δίδεται εἰς τὸν Ἀγαμέμωνα, τὸν Ἀχιλλέα, τὸν Ὀδυσσεά, τὸν Μέντορα καὶ εἰς ὄλους σχεδὸν τοὺς ἀρχηγούς τῶν Ἀχαιῶν καὶ τῶν Τρώων. Ἀλλὰ δίδεται ἐπίσης καὶ εἰς ὄλους τοὺς Ἀχαιοὺς ἐν γένει (Ε 451, Λ 455, 504 κλπ.) εἰς ὄλους τοὺς ἑταίρους τοῦ Σαρπηδόνοσ (Ε 663) ἀκόμη καὶ εἰς τὸν ἑφορβὸν Εὔμαιον (ο 301 κλπ.).

Πιστεύω ὅτι κατέστη προφανές ὅτι τὰ ἐπίθετα καὶ αἱ ἐκφράσεις εἶναι ἀπλῶ ποιητικὰ στολίδια καὶ ὑπερβολαί, παράλληλα πρὸς τὰ ὁποῖα εὐρίσκονται εἰς τὴν νεωτέραν δημοτικὴν ἰδίᾳ ποίησιν καὶ δὲν περιγράφουν τὰς περὶ τῶν ἀρχόντων ἀντιλήψεις τῶν Ὀμηρικῶν χρόνων οὔτε εἶναι ἀπηγήσεις τῆσ πραγματικότητος μιᾶσ παρφορημένησ ἐποχῆσ.

Εἶναι καιρὸς νὰ συνοψίσω τὰ συμπεράσματα τῆσ παρούσης ἐρεύνης. Αἱ μέχρι τοῦδε ἀνακαλυφθεῖσαι ἐνεπίγραφοι πινακίδες παρέχουν ἀμυδρὰν εἰκόνα τοῦ πολιτικοῦ συστήματος τῆσ Πύλου καὶ τῆσ Κνωσοῦ τῆσ ΥΕ ΠΙΒ ἐποχῆσ. Ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθῆ, ἐὰν τὸ αὐτὸ συγκεντρωτικὸν καὶ γραφειοκρατικὸν σύστημα ὑφίστατο καὶ εἰς τὰς ἄλλασ μυκηναϊκάσ πολιτείασ. Προϋτάθῃ ἢ ὑπόθεσις ὅτι εἰς τὰς Μυκήνας δὲν θὰ ὑπῆρχε τὸ ἀπόλυτον συγκεντρωτικὸν σύστημα τῆσ Πύλου, διότι οἱ ἄνακτεσ τῆσ πολιτείασ ἐκείνης δὲν εἶχον ἐπιβάλλει τὴν ἀρχὴν τῶν διὰ τῆσ βίασ εἰς τὸν ἰθαγενῆ πληθυσμὸν καὶ ἢ συγκέντρωσισ τῆσ ἐξουσίασ εἰς τὰσ χεῖράσ τῶν δὲν ἦτο ἀπαραίτητοσ διὰ τὴν ἐπιβίωσιν τῶν. Εἰς αὐτὸ δύναται νὰ ἀποδοθῆ ἢ σπάνισ τῶν πινακίδων ἢ παρατηρουμένη εἰς τὰσ Μυκήνας. Εἰς τὴν Πύλον καὶ τὴν Κνωσὸν τῆσ ΥΕ ΠΙΒ ἐποχῆσ ὁ ἀνώτατοσ ἀρχων ἐκαλεῖτο Φάναξ. Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποτεθῆ ὅτι καὶ αἱ ἄλλαι σύγχρονοι πολιτείασ, ὡσ ἢ τῶν Μυκηνηνῶν, εἶχον Φάνακτα, ὡσ ἀνώτατον πολιτικὸν ἀρχοντα τοῦτο δὲ ὑποδεικνύεται ἀπὸ τὰσ ἀκροπόλεισ καὶ τὰ ἀνάκτορα, τὰ ὁποῖα ἰδρύνονται εἰς τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Ὁ τίτλοσ Φάναξ παραμένει ὡσ προνόμιον τοῦ ἀνωτάτου ἀρχοντοσ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν παράδοσιν τοῦ Ἔπουσ. Ὁ Φάναξ τῆσ Πύλου εἶχε ὠρισμένα προνόμια καὶ δικαιώματα καὶ ἦσκει ἐξουχιστικὸν ἔλεγχον ἐπὶ τῶν πράξεων καὶ τῶν ἐργασιῶν τῶν πολιτῶν. Οὐδεμία ὅμως ἐνδειξισ ὑπάρχει ὑποδεικνύουσα ὅτι ἐθεωρεῖτο ὡσ θεῖον πρόσωπον, ὅτι ἦτο ἢ προσωποποιήσισ ἐπὶ τῆσ γῆσ τοῦ θεοῦ καὶ ὅτι τῶ ἀπενέμοντο τιμαί, οἱα ἀπενέμοντο εἰς θεοὺσ. Οὔτε καὶ αἱ ποιητικαὶ ἐκφράσεισ τοῦ Ἔπουσ ἀπηγοῦν παραδόσεισ τοιοῦτων τιμῶν καὶ ἀντιλήψεων τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων. Ὁ Φάναξ τῆσ Πύλου καὶ τῆσ Κνωσοῦ τῆσ ΥΕ ΠΙΒ ἐποχῆσ δὲν ἀποδεικνύεται ὅτι ἦτο ὁ ἀνώτατοσ θρησκευτικὸσ ἀρχων, ὁ ἀρχιερεὺσ, οὔτωσ εἰπεῖν, τῆσ πολιτείασ φαίνεται ὅμως ὅτι ἦτο ὁ ρυθμιστῆσ τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων, ὁ ἀνώτατοσ ἀρχηγὸσ τῶν στρατευμάτων καὶ ὁ ἀνώτατοσ θεράπων τῆσ δικαιοσύνησ. Τὰ δικαιώματα τῶν Φανάκτων τῶν ἄλλων μυκηναϊκῶν πολιτειῶν, ὡσ ἦσαν αἱ Μυκηναί, θὰ παραμείνουν ἀβέβια, μολονότι ἢ ἀποκάλυψισ τῆσ ἀνατολικῆσ πτέρυγοσ τοῦ ἀνακτόρου καὶ τὸ οἰκοδομικὸν συγκρότημα ἔξω τῶν τειχῶν καὶ πρὸσ Νότον τοῦ Κύκλου Β¹ ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ Φάναξ τῶν Μυκηνηνῶν ἦτο καὶ ὁ ρυθμιστῆσ τῆσ καλλιτεχνικῆσ καὶ ἐμπορικῆσ κινήσεωσ τῆσ πολιτείασ του.

1 Πρβ. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ, Βασιλικὰ μνημεῖα, Πρακτικὰ Ἀκαδημίασ Ἀθηνῶν 33, 1958, σ. 161-173.

Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι μελλοντικά ἀνασκαφαί θὰ προσθέσουν περισσότερας πληροφορίας καὶ λεπτομερείας εἰς τὴν εἰκόνα τῆς μυκηναϊκῆς πολιτείας, τὴν ὁποίαν σκιαγραφοῦν αἱ ἐνεπίγραφοι πινακίδες.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Ἄφ' οὗ ἡ παροῦσα πραγματεία εἶχε σελιδοποιηθῆ, εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἴδω τὴν μελέτην τοῦ PETER WALCOT, τὴν ἐπιγραφομένην «The Divinity of the Mycenaean King» (Studi Micenei ed Egeo - Anatolici, fasc. 2, 1967, σ. 54-62). Ἀναπτύσσων περαιτέρω τὰ ὅσα τόσον σαφῶς ἐδίδαξεν ὁ συνάδελφος κ. ΣΠΥΡ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ περὶ τῶν Διογενῶν Βασιλέων τοῦ Ἑλίου (Studies Presented to David M. Robinson, I, 1951, σ. 126-134), ὁ WALCOT καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι «first the Mycenaean King did in fact rank as a god in his own lifetime, and secondly that such a concept of monarchy was adopted by the Mycenaean Greeks from the royal ideology of contemporary Egypt» (σ. 54). Τὸ συμπέρασμα τοῦτο στηρίζει ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπὶ τῶν αἰγυπτιακῶν ἐθίμων καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τοῦ μύθου τῶν σχέσεων τοῦ Λιδῆ πρὸς τὴν Ἀλκιμήνην. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὰ αἰγυπτιακὰ ἔθιμα, ταῦτα εἶναι πρὸ πολλοῦ γνωστὰ καὶ ἐπιμεμαρτυρημένα (ὄρα καὶ ΜΑΡΙΝΑΤΟΝ, ἔ.δ.), προτοῦ ὅμως δεχθῶμεν τὴν ἀποδεικτικὴν ἀξίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ μύθου, τὴν ἀρχαιότεραν μορφήν τοῦ ὁποίου εὐρίσκομεν εἰς τὴν Ἰλιάδα καὶ εἰς τὴν Ἡσιόδειον Ἀσπίδα, θὰ πρέπει ἀπαραιτήτως νὰ ἀποδειχθῆ ὅτι ὁ μῦθος ἔχει τὴν ἀρχὴν του εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ ὅτι δὲν ἐπλάσθη εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν, ὅποτε ἡ ἠρωολατρεία εἶχε βλαστήσει καὶ σχετικοὶ μῦθοι ἐδημιουργοῦντο ὑπὸ τῶν μυθολογιστῶν διὰ τὴν αἰτιολόγησιν ἄθλων ἠρώων. Ὁ WALCOT παρέλειψε νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ μύθου ἀνάγεται εἰς τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸ συμπέρασμα του παραμένει ὑποθετικὸν καὶ ἄνευ πραγματικῆς ἀξίας.

G. E. M.